

Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

**GROBLJE KAO MJESTO SJEĆANJA – PRIMJER VOJNOG SPOMENIKA *IL*
MONUMENTO AI GRANATIERI DI SARDEGNA NA RIJEČKOM GROBLJU
KOZALA**

diplomski rad

student: Dubravko Matanić

mentorica: doc. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević

Rijeka, travanj 2014. godine

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. OSVRT NA KORIŠTENU LITERATURU I IZVORE TE PRIKAZ METODOLOGIJE ISTRAŽIVANJA.....	4
3. PRIKAZI DOGAĐAJA KOJI SU DOVELI DO PODIZANJA SPOMENIKA GRENADIRIMA: RIJEČ HISTORIOGRAFIJE	12
4. PROBLEMATIKA MEMORIJSKE DIMENZIJE SPOMENIKA – NAGINJANJE ZABORAVU?.....	18
5. SJEĆANJA RIJEČKIH TALIJANA POTAKNUTI SPOMENIKOM BRIGADI <i>GRANATIERI DI SARDEGNA</i> I PROSTOROM GROBLJA KOZALA.....	28
5.1. Shvaćanja prošlosti i identitetsko pozicioniranje kazivača	30
5.2. Naracije o spomeniku grenadirima.....	37
5.3. Spomenik grenadirima: između sjećanja, povijesti i zaborava	41
6. ZAKLJUČAK.....	46
7. LITERATURA	49
8. IZVORI.....	52

1. UVOD

Mjesta pokapanja oduvijek su činila dio čovjekovog okoliša, mijenjajući svoj oblik zajedno s velikim promjenama u načinima ljudskog života. U kontekstu tzv. „zapadnog kulturnog kruga“, komunalna groblja proizvod su modernističkih i racionalističkih promišljanja građanske klase, koja krajem 18. i početkom 19. stoljeća od plemstva i svećenstva preuzima mandat u kreiranju političkog, društvenog, ekonomskog, kulturnog i prostornog uređenja. Značajnim širenjem gradova i povećanjem broja njihovog stanovništva uslijed industrijskog razvoja, nekada smještene u crkvena dvorišta unutar zidina naseljenog mjesta, groblja se prvenstveno iz zdravstvenih razloga državnim aktima pritom sele na gradske periferije (Foucault 2008). Oponašajući plansku strukturu modernih gradova, groblja su postala ogledalom materijalnog statusa preminulih građana, što se odrazilo i na promjene u shvaćanju veličanja mrtvih, s naglaskom kako ih je važno pamtiti (Miller i Rivera 2006:335–338). Upravo je u takvim okolnostima početkom 19. stoljeća nastalo riječko groblje Kozala, predviđeno za ukapanje brzo rastućeg i kulturno raznovrsnog stanovništva grada koji je u tom razdoblju, pod Austro-Ugarskom Monarhijom, započinjao svoj ubrzani industrijski i prometni razvoj (Glavočić 2002b:19; Matejčić 2007:288).¹

Uz to što su odražavali složene odnose moći u društvu, prostori groblja uskoro su postali i važnim mjestima za opravdavanje postojećeg društvenog poretka i pripadajućih institucija. Radi uspostave kontinuiteta s prošlošću i ostvarivanja kohezije građana putem nacionalnog identiteta, novonastale države-nacije na njima počinju vršiti komemorativne ceremonije važnih utemeljujućih događaja iz vlastite herojske prošlosti, čijim su se ponavljanjem među građanima nastojale promovirati određene vrijednosti i norme ponašanja (Connerton 2004:61–106; Hobsbawm 2006:139; Nora 2006:40). Drugim riječima, strukture vlasti s vremenom su prepoznale važnost groblja kao mjesta sjećanja, koja omogućuju da se u svačijem osobnom sjećanju trenutak sadašnjosti objašnjava pomoću zajedničke prošlosti i opravdava iluzijom o vječnom trajanju (Nora 2006:28).

¹ Groblje Kozala danas je jedno od ukupno osam grobalja u Rijeci i neposrednoj okolici pod upravom Komunalnog društva Kozala, tvrtke u stopostotnom vlasništvu Grada Rijeke (<http://www.kd-kozala.hr/default.asp?ru=7&sid=&jezik=1>, posjećeno 28. 3. 2014.). Okružuje ga istoimeno naselje čime je onemogućeno njegovo daljnje širenje, iako se nova grobna mjesta još uvijek stvaraju „prekapanjem i prodajom napuštenih grobova“ (Glavočić, 2002c:33). Ipak, Centralno gradsko groblje Drenova – također u naselju istog naziva, otvoreno 1988. godine – danas je središnje mjesto pokapanja preminulih građana Rijeke (usp. Glavočić 2002a:174).

U tom smislu važnu ulogu zauzimaju ratni spomenici i vojni grobovi, pri čemu „[s]imbol građanina-vojnika i njegova spremnost žrtvovanja za domovinu nije [bila] samo glorifikacija sjećanja na rat, već se pojavljuje krajem XIX stoljeća kao snažan element učvršćivanja zajednice te postaje paradigmom nacionaliziranih društava“ (Peitler-Selakov 2012:14, prev. D. M.).² Ipak, podizanje vojnih spomenika na europskim grobljima nije postalo uvriježenom praksom sve do prvih desetljeća 20. st., ne zbog nedostatka vojske i ratova na području Europe do kraja 19. st., već iz razloga što su se, kako navodi John R. Gillis (2006), dotada samo časnicima obilježavali grobovi i na ratne spomenike upisivala imena. Iako su prva vojna groblja nastala u vrijeme Američkog građanskog rata (1861.–1865.), Europljani su tu praksu zajedničkog pokapanja suboraca preuzeli tek u 20. st., pa su „spomenici Prvog svjetskog rata kvalitativno i kvantitativno bili su drugačiji od bilo čega prije njih. (...) [N]acije su tad osjetile potrebu ostaviti vidljiv trag svih svojih mrtvih kroz grobove ili natpise na njima“ (ibid.:180). „Kolosalan gubitak ljudskih života potaknuo je drastičan rast monumentalnosti; spomenici za komemoriranje palih nicali su diljem Europe“ (Connerton 2011:48). Lik umrlih u ratu počeo je utjelovljivati samu srž nacionalnih identiteta (usp. Gillis 2006:181), dok su istovremeno preživjeli veterani – u ogromnoj mjeri tjelesno i psihički osakaćeni ratom te ignorirani od strane državnih institucija – živote često skončavali u bijedi i alkoholizmu (Connerton 2011:48).³

Prvi svjetski rat imao je velike posljedice za Rijeku koja je, nakon nekoliko napetih i dinamičnih poratnih godina, iz posjeda propale Austro-Ugarske Monarhije konačno postala dijelom njezinog ratnog neprijatelja – Kraljevine Italije. U duhu općeg europskog trenda pomirenja i proslave završnice rata, gradska je uprava 1919. godine na groblju Kozala izgradila kosturnicu u kojoj su položeni posmrtni ostaci vojnika obiju vojski. Nad njom je podignut spomenik nazvan „Oltar bratstva“, na kojem je, iznad kamenog reljefa s prikazom Isusa kako nosi križ, uklesan natpis „*HOSTES OLIM NUNC FRATRES*“, što u prijevodu s latinskog znači „nekada neprijatelji, sada braća“ (Glavočić 2002c).⁴

² U radu sam osobno preveo sve unesene citate kojima je bio potreban prijevod na hrvatski jezik.

³ Gillis napominje kako je tek nakon Drugog svjetskog rata „[k]ult palog vojnika zamijenjen (...) novim naglaskom na veterane, prema kojima je odnos bio mnogo bolji nego prema bilo kojem od njihovih prethodnika“ (2006:182). Iako su vojna groblja te brojni spomenici poginulim borcima i drugim žrtvama rata također postali važnim mjestima sjećanja ratnih pobjednika (Nijemcima je, s druge strane, do pedesetih godina 20. stoljeća bilo zabranjeno graditi vojna groblja), svoje su mjesto u sadašnjosti mogli pronaći i preživjeli heroji koji su se vratili s fronte: „Parade, kao tipična aktivnost na spomen-dane, zamijenile su hodočašća na groblje“ (ibid.:182–183).

⁴ Takvo miješanje kostiju donedavnih neprijatelja te eksplicitno isticanje njihovog „bratstva“ u smrti, u vidu pomirenja Kraljevine Italije s državama-nasljednicama propale Austro-Ugarske Monarhije, blisko je Connertonovoj ideji o „preskriptivnom zaboravu“. Riječ je, naime, o posljedici državnih činova nakon ratnog sukoba koja je u interesu svim prethodno zavađenim strankama, a čiji je cilj uspostavljanje mira i sprječavanje

Na istom je groblju, na prijelazu iz 1910-ih u 1920-e godine, izgrađen i spomenik kojeg sam u ovome radu odlučio pomnije istražiti, posvećen talijanskoj brigadi *Granatieri di Sardegna*,⁵ ispod kojeg je smještena kosturnica namijenjena polaganju tijela njezinih preminulih pripadnika. Ta danas mehanizirana pješadijska brigada talijanske vojske, čija jedna satnija čini dio predsjednikove počasne garde, nastala je još 1659. godine kao osobna zaštitnička satnija savojskog vojvode Carla Emanuelea II, vladara Kraljevine Sardinije. Postavši pješadijskom brigadom u prvoj polovici 19. stoljeća, odigrala je istaknutu ulogu u ratovima za talijansku nezavisnost, nakon čega je u sklopu vojske Kraljevine Italije sudjelovala u teškim bitkama Prvog svjetskog rata protiv austrougarske vojske na području današnjeg talijanskog sjevera (Cataldi 1986:153–184). Jedan dio brigade je netom nakon rata bio prebačen u Rijeku, doprinijevši uskoro i paravojnom pothvatu zauzeća grada na čelu s poznatim talijanskim pjesnikom Gabrieleom D'Annunzijem (ibid.:193–197).

Spomenik svojom vanjštinom danas ne otkriva mnogo konkretnih podataka o svojoj namjeni, s obzirom da su tijekom gotovo stoljeća postojanja u jednom trenutku s njega uklonjene izvorne natpisne ploče, niti je ikada bio temom nekog opsežnog znanstvenog istraživanja.⁶ Štoviše, malobrojni podaci koji u literaturi i izvorima o njemu postoje, opskurni su i međusobno proturječni, pa su godina njegove gradnje i okolnosti smrti vojnika kojima je posvećen samo neke od uz njega vezanih nepoznanica (usp. Antoniazzo Bocchina 1995:100; Glavočić 2002c:51). No, naoko zaboravljen, spomenik i dalje polaganjem vijenaca i

budućih odmazdi zbog prethodnih sukoba. Zbog toga su uvjeti mirovnih ugovora kroz povijest često podrazumijevali ne samo međusobno praštanje, već i zaboravljanje događaja iz proteklog rata (2011:35–36). Vezano uz navedeni spomenik i grobnicu, u međuvremenu su ostaci talijanskih vojnika preseljeni u kosturnicu ispod obližnje crkve Svetog Romualda i Svih Svetih, izgrađene 1932. godine u čast talijanskim vojnicima stradalima u ratu (usp. Đekić 2006:141). Danas na spomenutom spomeniku stoji ploča na kojoj piše kako je ispod njega pokopan 941 vojnik austrougarske vojske poginuo u Prvom svjetskom ratu.

⁵ Iako su kratki osvrti na spomenik grenadirima povjesničarki umjetnosti Anite Antoniazzo Bocchina (1995:100) i Daine Glavočić (2002c:51) zapravo jedini tekstovi o njemu koje sam uspio pronaći (o njima će biti više riječi u daljnjem tekstu), u njima se spomeniku ne dodjeljuje nikakav naziv. Obje autorice pritom navode kako se spomenik nalazi u središtu polukružnog polja kojeg nazivaju „*Rotonda dei Granatieri*“. U legendi nepotpisanog *Plana riječkog komunalnog groblja (Pianta del Cimitero Comunale di Fiume)* iz 1925. godine, spomenik je označen kao „*Monumento Granatieri*“ (usp. ibid.:33). Ispod fotografije spomenika koju sam pronašao na internetskim stranicama organizacije *Mailing list Histria* (na koju ću se također više osvrnuti kasnije) stoji objašnjenje „*Fiume: Il Monumento ai Granatieri di Sardegna*“ (<http://www.monumentigrandeguerra.it/dett.aspx?ID=5&ReportUrl=http%3a%2f%2fwww.monumentigrandeguerra.it%2fricerca.aspx%3ftxtlibera%3dfiume>, posjećeno 7. 1. 2014.; usp. slika 7), no to ne mora nužno predstavljati službeni naziv spomenika. Iz navedenih razloga u ovome radu ni ja neću inzistirati na njegovom uniformnom imenovanju, već ću se pozivati na različite nazive koji se vezuju uz spomenik.

⁶ Usprkos tome što nigdje nisam uspio naići na egzaktno podatke o uklanjanju ploča sa spomenika, smatram kako je do toga moglo doći početkom 1930-ih godina prilikom ekshumacije posmrtnih ostataka talijanskih vojnika s prostora groblja i njihovog preseljenja u kosturnicu ispod crkve Sv. Romualda i Svih Svetih (v. 4. fusnotu). Pitanje uklonjenih ploča uopće ne spominju Anita Antoniazzo Bocchina (1995:100) i Daina Glavočić (2002c:51).

paljenjem svijeća povremeno komemoriraju neke talijanske institucije i organizacije, iz čega se daje zaključiti kako još uvijek služi kao mjesto koje potiče sjećanje pojedinih društvenih skupina.

S obzirom da je kao mjesto sjećanja navedeni spomenik „razapet“ između povijesti i pamćenja, odnosno između tvrdnji koje historija bilježi kao znanstvene činjenice te društveno oblikovanih načina sjećanja, u ovome sam radu želio usporediti ta dva pola. Krećući se u domeni politika pamćenja, uz pomoć historiografske literature i dostupnih izvora želio sam prvo prikazati povijesni kontekst događaja koji su u konačnici doveli do podizanja spomenika, nakon čega sam pokušao proniknuti u s njime povezana zbivanja od trenutka njegove gradnje do današnjih dana. S time sam potom, prelaskom u sferu kultura sjećanja, odlučio usporediti etnografije današnjih postupaka i predodžbi o smislu i ulozi spomenika. Točnije, zanimalo me je s kakvim interpretacijama prošlosti i s kojim povijesnim zbivanjima današnji stanovnici Rijeke povezuju spomenik – s naglaskom na pitanje kome je spomenik uopće posvećen – te koliko na to utječu nečija osobna sjećanja i raspolaganje informacijama o riječkoj prošlosti. S obzirom da sam ujedno nastojao istražiti i oblike identitetske povezanosti sa spomenikom, u prvom redu onaj etnički, u odabiru sugovornika odlučio sam se usredotočiti na pripadnike talijanske zajednice u Rijeci.

2. OSVRT NA KORIŠTENU LITERATURU I IZVORE TE PRIKAZ METODOLOGIJE ISTRAŽIVANJA

Pri teorijskom razmatranju problematike društvenog pamćenja i spomenika kao mjesta sjećanja od velike su mi koristi bili zbornici *Kultura pamćenja i historija*, kojeg su uredile Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (2006), te *A Companion to Cultural Memory Studies*, urednika Astrid Erll i Ansgara Nünninga (2010). O samom pojmu „mjesta sjećanja“ piše njegov tvorac Pierre Nora u tekstu „Između pamćenja i historije“ (2006), smatrajući ga bitnim dijelom arhiviranjem opsjednutog modernog društva, u kojem inzistiranje na raznim načinima pohranjivanja sjećanja ipak ne uspijeva spriječiti opetovane nastupe zaborava. Zapravo, neprestani međudnos tih dvaju vidova pamćenja, koje nikako nije jednom zauvijek okamenjena diskurzivna formacija, prati ljudske skupine kroz njihove transformacije tijekom povijesti. Stoga, uzimajući u obzir vremenski razmak od nekoliko generacija između trenutka njegove gradnje i današnjeg trenutka, Norin mi je tekst poslužio kao polazišna točka u sagledavanju spomenika grenadirima kao mjesta sjećanja kojeg danas karakterizira određena

doza amnezije. U razjašnjavanju da se pritom ne radi o strogo binarnoj pojavi dinamike pamćenja, sa sjećanjem na jednom, a zaboravom na drugom njegovom polu, pomogao mi je tekst Aleide Assmann – „Canon and Archive“ (2010) – u kojem upozorava na njihove aktivne i pasivne forme. Dok aktivnu formu autorica povezuje s namjernim činovima institucija u temeljitom nametanju zaborava ili očuvanju prošlosti u obliku kanona važnog za funkcioniranje društva u sadašnjosti, kod pasivne forme primjećuje izostanak političke intencije da se nešto upamti ili potpuno zaboravi, zbog čega se takvi, „arhivirani“ ili iz fokusa ispali fragmenti prošlosti, mogu interpretirati na nove načine ili jednom ponovno otkriti. Jednako kao i Nora, Jan Assmann u tekstu „Kultura sjećanja“ (2006) naglašava kako je sjećanje bitno vezano uz grupu, dodajući kako upravo ono stvara identitete i zajednice, povezujući pojedince s društvenim skupinama. Kako u spomenutom radu, tako i u tekstu „Communicative and Cultural Memory“ (2010), njegova podjela kolektivnog pamćenja prošlosti na komunikacijsko i kulturno, s pripadajućim „okvirima pamćenja“, pomoglo mi je u razumijevanju odnosa protoka vremena i izmjena društvenog konteksta s promjenama u grupnom sjećanju i poimanju identiteta. Assmann naglašava važnost kulturnog pamćenja za grupni identitet, pošto je usmjereno na čvrsta uporišta u prošlosti koja se objektiviziraju i generacijama prenose putem simboličkih figura, čime se činjenična prošlost pretvara u mit, odnosno u upamćenu povijest. Dok takvo institucionalizirano pamćenje, sežući u najdalju prošlost, ima svoje materijalne podsjetnike (mjesto sjećanja) i posebne nositelje (profesionalce s punomoći nad znanjem), komunikacijsko je pamćenje vezano uz nedavnu prošlost te je lišeno formaliziranja i simboličkog stabiliziranja, pripadajući domeni svakodnevne komunikacije s ograničenim trajanjem od oko tri generacije. Obje forme kolektivnog sjećanja imaju i svoje karakteristične vremenske okvire, odnosno specifične načine odnošenja prema svijetu koji pojedincima i grupama pomažu u konceptualizaciji i razumijevanju onoga što se pamti, pa njihovom promjenom dolazi do nastupa zaborava. Primjer izmjene vremenskog okvira kulturnog pamćenja, što se odražava na promjene u pamćenju i identitetima, donosi John R. Gillis, koji u tekstu „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa“ (2006) podsjeća kako, za razliku od razdoblja od 18. do prve polovice 20. stoljeća i formiranja nacionalnih država, nacionalni identitet više nije (jedina) važna točka s koje ljudi danas poimaju vlastitu prošlost. Njegovi primjeri iz tzv. „nacionalne faze komemoriranja“, čija je posebnost neprestano pretpostavljanje mrtvih živima i koja se u kontekstu Zapada odnosi na razdoblje

od Američke i Francuske revolucije do šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, bili su mi smjernicom prilikom promišljanja o vlastitoj temi.⁷

Slično vrijedi i za knjigu Katharine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies* (1999), koja, iako svoje teze temelji na postsocijalističkim promjenama u Europi nakon 1989. godine, upozorava na općenito izrazito političku dimenziju (ponovnog) pokapanja tijela mrtvih prilikom razračunavanja s prošlošću i uspostavljanja novih državnih poredaka. Zanimljive primjere važnosti stvaranja određenih slika o prošlosti u legitimiranju nekog društvenog poretka daje Paul Connerton, koji u knjizi *Kako se društva sjećaju* (2004) posebno naglašava spregu sjećanja i tjelesnog ponašanja, najbolje vidljivu u praksama komemorativnih ceremonija. Iako se u ovome radu nisam priklonio Connertonovom pristupu te se nisam detaljnije bavio samim komemoracijama spomenika, zanimajući se prvenstveno za naracije o prošlosti koje se njime mogu potaknuti, spomenuto mi je djelo bilo važno pri promišljanju veza društvenog sjećanja, političke moći i uspostavljanja službenih historija pomoću povijesne rekonstrukcije. Isti se autor bavi i fenomenom zaborava, podsjećajući u knjizi *How Modernity Forgets* (2009) kako je sjećanje u znatnoj mjeri ovisno o stabilnosti nekog mjesta, zbog čega je zaborav jedna od osobina suvremenog zapadnog društva koje se temelji na brzini, širenju, potrošnji i neprestanom namjernom uništavanju izgrađenog okoliša. U svojem sam radu pritom mogao primijeniti Connertonova promišljanja o fenomenu odnosa spomenika i zaborava: izgrađeni kao mjesta sjećanja, često upravo iz straha i pod prijetnjom društvene amnezije, spomenici zapravo potiču na zaborav, umanjujući ljudima osjećaj obaveze pamćenja, a kada se jednom naruši stabilnost samog spomenika (uklanjanjem, premještanjem, izmjenom i sl.), izravno se ugrožava i njegova sposobnost podsjećanja. Connertonova tipska klasifikacija zaborava u knjizi *The Spirit of Mourning: History, Memory and the Body* (2011) dodatno mi je približila kompleksnost tog fenomena, čija pojava ne mora nužno predstavljati neuspjeh u životu nekog društva.

Sam spomenik brigadi *Granatieri di Sardegna* poslužio mi je kao jedan od važnijih izvora u provedbi istraživanja. Pritom sam analizom njegova sadržaja, temeljenoj na

⁷ Grubom podjelom povijesti komemoracija na Zapadu Gillis uz nacionalnu fazu razlikuje još i prednacionalnu, koja traje do 18. stoljeća, te postnacionalnu fazu u kojoj se danas nalazimo. Dok je za prednacionalnu fazu karakteristično odsustvo birokratizacije pamćenja te njegovo prožimanje sa svakodnevicom u tolikoj mjeri da ljudi gotovo nisu ni bili svjesni njegovog postojanja, nacionalna je faza obilježena upravo snažnim inzistiranjem na pamćenju od strane političkih institucija s ciljem da se masi pojedinaca koji se međusobno ne poznaju stvori identitetska svijest o zajedničkoj povijesti i pripadnosti istoj grupi – naciji. Za postnacionalnu je fazu – obilježenu globalizacijom tržišta, napretkom komunikacijskih tehnologija i nepreglednom količinom informacija – specifično da se pamćenje personalizira, dok kolektivni oblici sjećanja u obliku velikih metanaracija odumiru, zbog čega pojedinac može identitetski pripadati različitim društvenim skupinama, od kojih svaka ima vlastitu povijest koju je moguće prizvati u sjećanje (usp. Gillis 2006:174–186).

usporedbi sadašnjeg stanja spomenika sa stanjem u kojem se nalazio početkom 1920-ih godina, kada je i sagrađen, želio analizirati promjene koje su tijekom vremena provedene i koje su, usprkos daljnjem postojanju spomenika, zasigurno djelovale na njegovu sposobnost ispunjavanja uloge mjesta sjećanja. U tome mi je najviše pomogla njegova fotografija iz 1920-ih godina, koju sam, zajedno s drugim fotografijama i podacima vezanima za istraživanje, pronašao na pojedinim talijanskim internetskim portalima.⁸ Do važnih informacija također sam došao pregledavajući razna godišta riječkih dnevnih novina na talijanskom jeziku, *La Voce del Popolo*, kao i foto-monografiju o Rijeci iz 2004. godine, naziva *Ricordo di Fiume* (u prijevodu – *Sjećanje na Rijeku*), u uvodu posvećenu po svijetu razasutim Fiumanima⁹ koji su iz raznih razloga morali napustiti svoj grad. Tražeći potrebne fotografije i podatke, koristio sam i katalog izložbe *Krvavi Božić 1920. – Riječka Avantura Gabriela D'Annunzija*, otvorene u prosincu 2010. godine u riječkom Povijesnom i pomorskom muzeju hrvatskog primorja, čiji tekst potpisuje Tea Mayhew (2010). U oblikovanju vremenskog okvira u kojemu je spomenik izgrađen te razumijevanju historiografskih naracija o tom razdoblju, poslužila mi je u prvom redu knjiga Gorana Moravčeka *Rijeka – Između mita i povijesti* (2006), koja se bavi upravo okolnostima uspostave, održavanja i prestanka talijanske vlasti u Rijeci, od kraja Prvog do razdoblja nakon Drugog svjetskog rata, kao i knjiga Ljubinke Toševe-Karpowicz, *D'Annunzio u Rijeci* (2007), u kojoj se obrađuju događaji u periodu od D'Annunzijevo zauzimanje Rijeke 1919. godine do njezinog priključenja Kraljevini Italiji 1924. godine.

U izradu rada krenuo sam sa svježću o brojnim metodološkim problemima na koje bih mogao naići i zbog kojih bih trebao zatražiti primjerenu pomoć. Tu prije svega mislim na vlastito nedovoljno poznavanje talijanskog jezika, na kojemu su pisani određeni podaci o pozadini događaja uslijed kojih je spomenik izgrađen, te kojim se služe moji sugovornici.

⁸ Radi se u prvom redu o stranicama talijanskih organizacija i inicijativa koje se između ostalog bave istraživanjem i arhiviranjem građe vezane uz talijansku povijest. Popis korištenih internetskih stranica, kao i cjelovit popis svih ostalih izvora, naveden je na kraju rada. Fotografiju spomenika grenadirima s početka 1920-ih godina moguće je, osim u knjizi Anite Antoniazza Bocchina (1995:105), pronaći na internetskim stranicama organizacije *Mailing list Histria* (<http://xoomer.virgilio.it/histria/citta/fiume/foto4.htm>, posjećeno 7. 1. 2014.) kao i na internetskom arhivu „*Monumenti italiani della Grande Guerra*“ na kojem je prikupljena fotografska dokumentacija talijanskih spomenika poginulima u Prvom svjetskom ratu, iz kolekcije ustanova *Museo Civico del Risorgimento* (Bologna) i *Museo Storico Italiano della Guerra* (Rovereto) (<http://www.monumentigrandeguerra.it/dett.aspx?ID=5&ReportUrl=http%3a%2f%2fwww.monumentigrandeguerra.it%2fricerca.aspx%3ftxtlibera%3dfiume>, posjećeno 8. 1. 2014.).

⁹ U tekstu ću za stanovništvo Rijeke do kraja Drugog svjetskog rata koristiti naziv „Fiumani“, koji se u ovom kontekstu razlikuje od „Riječana“ pretežito hrvatske narodnosti koji u poslijeratnoj Jugoslaviji postaju stanovnicima „novog“ grada Rijeke, sastavljenog od nekadašnje Rijeke/Fiume i Sušaka. Inače, naziv „Fiumani“ i danas služi kao identitetska oznaka za stanovnike Rijeke čije porijeklo seže unazad nekoliko generacija i povezano je s talijanskim naslijeđem.

Također, s obzirom na čestu izloženost Rijeke promjenama državnih sustava tijekom 20. stoljeća, pretpostavio sam da bih se s velikim poteškoćama susreo kada bih potrebne podatke krenuo tražiti po raznim arhivima. Mnogi su dokumenti, naime, do kraja Drugog svjetskog rata iz Rijeke odneseni u Italiju, u arhive tamošnjih državnih institucija te povijesnih i ratnih muzeja. Stoga sam do potrebnih informacija odlučio pokušati doći u prvom redu obraćanjem pojedinim osobama za koje sam pretpostavio da bi mogle biti upoznate s povijesnom pozadinom spomenika.

S obzirom da sam se tijekom studija u nekoliko navrata već bavio istraživanjem kozalskog groblja i njegovih spomenika,¹⁰ pri čemu mi je pozornost privukao i spomenik grenadirima, bio sam upoznat s podatkom da Talijanski generalni konzulat u Rijeci svake godine oko dana Svih Svetih na njega polaže vijenac. Iz tog sam razloga krajem listopada 2013. godine odlučio kontaktirati konzulat, saznajući pritom kako će 4. studenog 2013., u 16 sati, na prostoru groblja Kozala biti održana komemoracija, kada ću o spomeniku moći porazgovarati s jednim djelatnikom konzulata koji govori hrvatski. Ipak, dolaskom na groblje tog dana, sat vremena prije početka komemoracije, primijetio sam da je ispred spomenika vijenac već bio postavljen. Komemoracija se je, naime, održavala u kosturnici ispod crkve Svetog Romualda i Svih Svetih kamo sam se potom uputio, gdje je odslužena misa na talijanskom jeziku u čast tamo pokopanim vojnicima, stradalima prilikom i nakon Prvog svjetskog rata.¹¹ Nakon mise, kojoj su među ostalim prisustvovali generalni konzul Italije u Rijeci Renato Cianfarani, zastupnik talijanske manjine u saboru Fulvio Radin, te predstavnici raznih manjinskih i *esulskih* organizacija,¹² uspio sam nakratko popričati s djelatnikom konzulata M. S., dogovorivši s njime sutradan susret u samome konzulatu.

Uz zamolbu da ne snimam naš razgovor,¹³ smatrajući kako to ne bi imalo smisla pošto se osoblje konzulata izmjenjuje svakih nekoliko godina, zbog čega nitko u konzulatu, uključujući i njega, ne zna gotovo ništa o spomeniku, M. S. je priznao kako mi ne može mnogo pomoći. Rekao je kako je upravo on postavio vijenac u ime Konzulata nekoliko dana prije spomenute komemoracije, ocijenivši to neslužbenim događajem rutinskog karaktera koji nije vrijedan pažnje, za razliku od komemoracije kojoj sam prisustvovao. Uz nekoliko

¹⁰ Usp. Matanić 2012.

¹¹ Iako u glasilima na hrvatskom jeziku nisam primijetio izvještaj o ovome događaju, o njemu se pisalo u spomenutom dnevnom listu na talijanskom jeziku, *La Voce del Popolo* (Deghenghi i Silvani 2014).

¹² Pojam *esuli*, koji u prijevodu s talijanskog znači „prognanici“, odnosi se na talijansko stanovništvo koje je nakon Drugog svjetskog rata izbjeglo iz Istre, Dalmacije i Rijeke u Italiju, ali i Sjevernu i Južnu Ameriku te Australiju.

¹³ Što je ujedno i razlog zašto umjesto imena i prezimena navodim samo njegove inicijale.

novinskih članaka o sličnim komemoracijama iz prošlosti, ukazao mi je pritom i na knjigu *Fiume – Il Cimitero di Cosala* iz 1995. godine, autorice Anite Antoniazzo Bocchina, u kojoj se nalazi stara fotografija spomenika i, pokazat će se, poprilično šturi i zbunjujući podaci o vremenu i razlozima njegove gradnje.

Istu knjigu, kojom se u radu služim kao izvorom podataka, spomenula je i povjesničarka umjetnosti Daina Glavočić, s kojom sam u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci također porazgovarao o spomeniku. Ona je o njemu ukratko pisala u knjizi *Kozala – Monografija o riječkom komunalnom groblju i o kulturi pokapanja u Rijeci* iz 2002. godine, koja mi je također služila kao izvor, ali i primjer proturječja oko podataka o spomeniku. Navedena je autorica o njemu pisala prvenstveno s naglaskom na njegovu umjetničku vrijednost, oslanjajući se upravo na zapise prije spomenute Anite Antoniazzo Bocchina. S obzirom na to da sama nikada nije detaljnije istraživala njegovu povijest, predložila mi je pojedince i institucije od kojih bih mogao saznati nešto više.

Obraćanje određenim povjesničarima i upravi Komunalnog društva Kozala, koje gospodari riječkim grobljima, pritom nije urodilo plodom. Ipak, na moj je upit odgovorio dr. Marino Micich, upravitelj arhiva u *Museo Storico di Fiume* i tajnik organizacije *La Società di Studi Fiumani* sa sjedištem u Rimu, koja se između ostalog bavi promicanjem povijesnih, socioloških, ekonomskih i umjetničkih istraživanja vezanih uz Rijeku, te kulturnog dijaloga s talijanskim sunarodnjacima koji još uvijek žive u tom gradu, danas unutar teritorijalnih granica Republike Hrvatske.¹⁴ Obećavši potražiti potrebne informacije u arhivu, nekoliko tjedana kasnije gospodin Micich mi je javio što je uspio pronaći, što ću izložiti u nastavku rada.

Temelj u mojem istraživanju predstavljaju razgovori s odabranim kazivačima na samom prostoru groblja, čime sam želio provjeriti praktični utjecaj promatranog spomenika na nečije sjećanje. Misao koja mi je pritom pomogla bila je tvrdnja Mauricea Halbwachsa o tome kako su pojedinci kroz pripadnost društvenoj grupi „kadri zadobiti, lokalizirati i prikupljati svoje sjećanje“ (Connerton 2004:55). Pošto je spomenik sagrađen u doba talijanske političke prevlasti nad Rijekom, kao podsjetnik na žrtve pale u borbi za interese nacije, odlučio sam za kazivače odabrati upravo stanovnike Rijeke talijanskih korijena, pri čemu me je osobito zanimao mogući utjecaj međugeneracijskih razlika na poimanje spomenika. Ipak, uzimajući u obzir individualnost svakog kazivanja, smatram kako pritom moje sugovornike

¹⁴ Više o samoj organizaciji može se pronaći na njezinoj internetskoj stranici, <http://www.fiume-rijeka.it/> (posjećeno 14. 1. 2014.).

ne treba shvaćati kao „glasnogovornike“ pojedinih generacija. U rad sam uključio kazivanja dvoje pripadnika riječke talijanske manjine: osamdesetogodišnjeg umirovljenog novinara P. B., uključenog u *esulsku* organizaciju *Libero Comune di Fiume in Esilio*, te dvadesettrogodišnju studenticu V. B.¹⁵ Prethodno dogovorivši naš susret putem telefona, s njima sam u dva odvojena navrata razgovarao na riječkom groblju Kozala, sa sugovornikom P. B. 30. studenog 2012., a sa sugovornicom V. B. 12. prosinca 2013. godine.¹⁶

Kazivače je, osim mojih pitanja, povremeno u priči usmjeravao i sam prostor groblja na kojem smo se nalazili, pri čemu bi im spomenici, grobovi ili okolne građevine služili kao poticaj u izražavanju njihovih iskustava, sjećanja i identitetskih pozicija. Time se pokazalo kako je prilikom istraživanja provedenog na groblju zapravo bilo teško izdvojiti jedan spomenik iz njegove „prirodne okoline“, odnosno zanemariti činjenicu da se nalazi među stotinama drugih spomenika i to upravo na prostoru groblja. Zbog toga bi se groblja, shvaćena kao ono što Pierre Nora naziva „mjestima pamćenja“ – konkretnim, funkcionalnim, ali istovremeno i simboličkim mjestima koja potiču i opravdavaju kolektivno sjećanje – trebalo promatrati kao tijekom vremena nastale cjeline, „koje značenje crpe iz složenih međuodnosa svojih elemenata“ (2006:41).¹⁷

Tijekom prikazivanja i sistematiziranja građe, te donošenja zaključaka na temelju prikupljenih kazivanja, pratila me je svijest o prisutnosti gotovo neizbježne binarne opreke „ja/drugi“, koju Lila Abu-Lughod (1991) smatra centralnom unutar antropološke paradigme. Moja vlastita pozicija u pokušaju otklanjanja te distinkcije pritom je doista nezahvalna: istraživač koji, posjedujući više ili manje informacija o temi od mojih kazivača, te služeći se znanstvenim (i hrvatskim!) jezikom možda nerazumljivim onima o kojima piše, treba iznijeti „objektivne“ zaključke o skupini ljudi – riječkim Talijanima – kojoj osobno ne pripada. Ipak, osvještavanje takve situacije navela me je da, u pokušaju izbjegavanja stereotipnih generalizacija, svojim kazivačima pristupim priznajući jedinstvenost njihovih osobnosti i posebnost koja proizlazi iz različitih životnog iskustava, interesa i prikupljenog znanja. Stoga,

¹⁵ U radu ću umjesto imena, koristiti inicijale kako bih izbjegao dovođenje kazivača u moguće neugodnosti.

¹⁶ S kazivačem P. B. u kontakt sam stupio uz pomoć kolegice Anie Škrobonje s Kulturalnih studija u Rijeci, koja mi ga je predložila za sugovornika i ustupila mi njegov broj telefona. Sugovornicu V. B. otprije osobno poznajem.

¹⁷ Young razlikuje „memorijale“ od „spomenika“, pri čemu bi groblje kao spomen-mjesto bio memorijal, dok bi plastični objekti unutar tih mjesta bili spomenici. Spomenici su, dakle, podskup memorijala: objekti, skulpture i instalacije koje služe sjećanju na osobu ili stvar (2006:201). S druge strane, za Paula Connertona „memorijal“ je svako mjesto sjećanja čija je konstrukcija često motivirana svjesnom željom za komemoriranjem, za razliku od „lokusa“ koji se doživljavaju kao sastavni dio života, a da ih se svjesno ne prepoznaje kao mjesta sjećanja (2009:10).

u duhu strategije „etnografije pojedinačnog“, koju spomenuta antropologinja predlaže kao način opiranja kreiranju „drugosti“ (usp. *ibid.*), smatram važnim istaknuti kako se izložena i interpretirana kazivanja ni u kojem slučaju ne bi trebala shvatiti kao nekakav opći ili prevladavajući oblik sjećanja, odnosno kao dominantan stav riječke talijanske manjine prema obuhvaćenom povijesnom razdoblju i drugim spomenutim temama. Drugim riječima, iznesenom valja pristupiti kao primjerima mogućih individualnih pogleda i sjećanja na prošlost koji se ne moraju nužno poklapati s „historiografskim činjenicama“,¹⁸ a koji su u većoj ili manjoj mjeri potaknuti konkretnim prostorom (groblja) na kojem se spomenik nalazi.

Kao što je uvodno rečeno, istraživački dio rada započinjem predstavljanjem povijesno-političkog i društvenog okvira u kojem se Rijeka nalazila u prvim desetljećima 20. stoljeća, kada je izgrađen i promatrani spomenik. U tome će mi, uz razne izvore, poslužiti historiografska literatura koja se time bavi. Iako je i to već zadiranje u stanoviti oblik društvenog pamćenja koje se putem autoriteta historiografske znanosti nastoji učvrstiti kao povijesna *istina*,¹⁹ smatram da je u okviru teme kojom se bavim povijesni kontekst potrebno adekvatno oslikati na temelju postojeće literature. Naime, sama sjećanja kazivača, rođenih desetljećima nakon same gradnje spomenika, uglavnom ne proizlaze iz njihovog iskustva recentne prošlosti kojeg Jan Assmann povezuje s „komunikacijskim pamćenjem“. Njihova su sjećanja, naprotiv, u najvećoj mjeri posredovana, nastavši prihvaćanjem nekog već postojećeg povijesnog narativa te priklanjanjem određenim „vektorima sjećanja“,²⁰ što upućuje na domenu „kulturnog pamćenja“ u kojoj se prošlost pretače u simboličke figure na koje se sjećanje potom oslanja. Drugim riječima, kod kulturnog pamćenja nije bitna činjenična, već upamćena povijest (usp. Assmann, J. 2006:61–67; *ibid.* 2010). Uz povjesničarske tekstove pisane hrvatskim jezikom, pomoću kojih sam pokušao obuhvatiti opća mjesta iz tzv. „događajne“ ili „diplomatske“ povijesti (usp. Braudel 1980), koristio sam se i izvorima na

¹⁸ Stavljanjem ove sintagme pod navodnike ne želim dovoditi u pitanje napore historiografske znanosti u objektivnom predstavljanju prošlosti na temelju empirijskih dokaza, već naglasiti kako se historiografski diskurs često koristi u promoviranju određenih ideologija i poredaka. To je, uostalom, i jedan od razloga nepostojanja dogovora među različitim historiografskim strujama oko nekih prijepornih događaja iz prošlosti, zbog čega smatram da je potrebno s oprezom prilaziti pojmovima kao što su „objektivnost“, „činjeničnost“, „istinitost“ i sl. Kako to na primjeru Rijeke primjećuje Goran Moravček, „[u] gradu zvanom Rijeka i(li) Fiume, valja kazati, bilježene su, najmanje, dvije povijesti, već prema tome jesu li kroničari pisali talijanskim ili hrvatskim jezikom“ (2006:21).

¹⁹ Naime, „da bi se učvrstila u sjećanju grupe, istina mora biti predstavljena u konkretnom obliku događaja, osobe, mjesta“ (Halbwachs 1941:157). S druge strane, da bi događaj nastavio živjeti u grupnom sjećanju, mora biti obogaćen smislom važne istine“ (Assmann 2006:53).

²⁰ Nancy Wood u knjizi *Vectors of Memory. Legacies of Trauma in Postwar Europe* (1999) „vektorima sjećanja“ naziva sve one posrednike kojima se unutar zajednice širi konstruirano društveno sjećanje.

talijanskom jeziku, s ciljem provjeravanja koliko se postojeći historiografski diskursi podudaraju s naracijama mojih sugovornika o prošlosti, odnosno koliko od njih odstupaju.

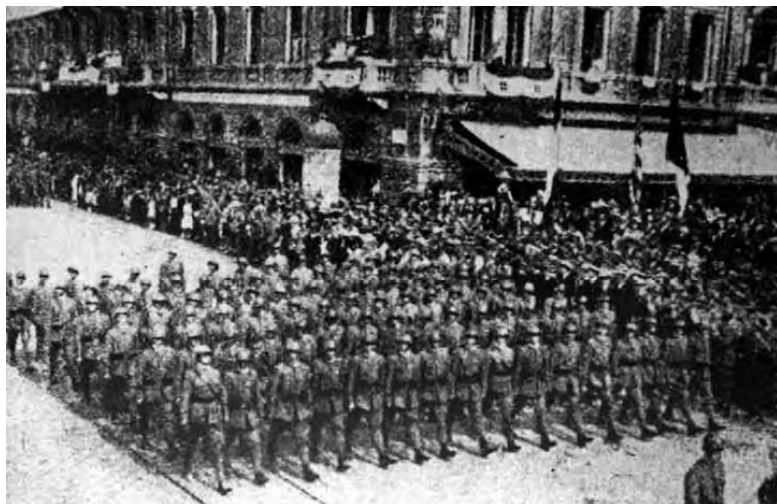
U istraživanje sam, dakle, krenuo polazeći od teze kako spomenik grenadirima, usprkos tome što djeluje zaboravljeno, još uvijek ima funkciju mjesta sjećanja za riječke Talijane, podsjećajući ih na povijesnu prisutnost talijanstva na prostoru Rijeke.

3. PRIKAZI DOGAĐAJA KOJI SU DOVELI DO PODIZANJA SPOMENIKA GRENADIRIMA: RIJEČ HISTORIOGRAFIJE

S namjerom da se njome poslužim u predstavljanju vremenskog razdoblja u kojem je izgrađen spomenik grenadirima, istovremeno kritički shvaćajući atribut znanstvene objektivnosti koji joj se često pridodaje, historiografiji ovdje pristupam dvojako – s jedne strane kao izvoru podataka za prikaz konteksta, a s druge kao specifičnom mediju kojim se stvaraju i promiču politike pamćenja.

U historiografskoj se literaturi protekla tri stoljeća riječke prošlosti uglavnom razmatraju kao period izrazitih društveno-političkih previranja koja se dobro opisuju motivom „čestog mijenjanja zastava“ na stjegovima javnih ustanova (usp. Moravček 2006:1–2). Izvori navode kako je Rijeka početkom 18. st. dobila status „slobodne luke“, što je potaknulo urbanizaciju grada izvan granica srednjevjekovnih zidina te se pozitivno odrazilo na razvoj pomorstva i trgovine. Geografsko-prometni položaj Rijeke pokazao se izrazito važnim za Habsburšku Monarhiju, zbog čega je carica Marija Terezija 1779. godine proglasila uspostavu riječkog *corpusa separatuma*, kojim se područje grada i bliže okolice izdvojilo iz državnopravnog okvira hrvatskih zemalja i stavilo pod upravu guvernera postavljenog od strane ugarske vlade. Napoleonovim osvajanjima Rijeka je nakratko dospjela i pod francusku vlast, a kada je 1848. godine guvernerom postao ban Josip Jelačić, Rijeka je ušla u sastav Hrvatske. To se ponovno prekinulo Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. godine, kada je naknadnim ispravcima tog dokumenta od strane bečkog dvora (tzv. „Riječka krpica“), ponovno postala „posebnim tijelom“ ugarske krune. Takvo stanje, u čijem se razdoblju Rijeka razvila u prosperitetnu luku i industrijsko središte s nacionalno veoma raznovrsnim stanovništvom, održalo se do kraja Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije, kada je na daljnji razvoj događaja znatno počela utjecati talijanska etnička i vojno-politička prevlast (Moravček 2006:9–13; *Opća enciklopedija*, sv. 7 1977:115).

Iako je Kraljevina Italija bila dijelom Trojnog saveza s Njemačkom i Austro-Ugarskom, koje su se u Prvom svjetskom ratu borile protiv sila Antante, potpisivanjem tajnog Londonskog ugovora u travnju 1915. promijenila je stranu i objavila rat donedavnim saveznicima. Zbog toga su joj bili obećani znatni teritoriji, ali ne i talijanskim stanovništvom napućena Rijeka, na koju je neposredno nakon rata pravo polagala novo uspostavljena Država Slovenaca, Hrvata i Srba. Uz jugoslavensku, u Rijeci su od kraja 19. stoljeća postojale još dvije vrlo snažne političke struje: s jedne strane talijanski iredentizam sa zahtjevima o pripojenju Rijeke Italiji, a s druge strane riječko autonomništvo s idejom o samostalnoj riječkoj državi (Toševa-Karpowicz 2007:57). Situacija oko Rijeke, tzv. „riječko pitanje“, postala je teškom temom sporenja među saveznicima na Pariškoj mirovnoj konferenciji u siječnju i veljači 1919. godine, na kojoj se i američki predsjednik W. Wilson priklonio jugoslavenskoj strani, ali i ideji riječke autonomije, nasuprot talijanskim zahtjevima za aneksijom. Za to je vrijeme i u samoj Rijeci, kojom je upravljalo Talijansko narodno vijeće, stanje bilo napeto uz „gotovo 20 tisuća talijanskih vojnika te nekoliko bataljuna britanskih, francuskih i američkih vojnika“ (Moravček 2006:36), kao i uz paravojne jedinice tzv. Riječke legije.²¹ Izvori upućuju kako se među postrojbama talijanske vojske nalazila i prva pukovnija cijenjene brigade *Granatieri di Sardegna*, koja je nakon sudjelovanja u mnogim borbama protiv austrougarske vojske na području sjeverne Italije, u razdoblju od 1915. do 1918. godine,²² stigla u Rijeku u studenom 1918. godine (usp. ibid.:49; Malatesta 2011:69-70; slika 1).

SLIKA 1: *Vojnici brigade Granatieri di Sardegna marširaju Rijekom* (17. studeni 1918.)

Izvor: Ferlan 2004:49, Fig. 96, autor nepoznat.

²¹ Paravojnu Riječku legiju osnovao je u lipnju 1919. godine riječki Talijan i iredentist Giovanni (Nino) Host-Venturi, okupljajući dobrovoljce koji bi branili grad od francuskog vojnog kontingenta, priklonjenog jugoslavenskoj strani. Legija je imala i ključnu ulogu u D'Annunzijevo zauzimanju Rijeke, nakon čijeg je poraza i odlaska 1921. godine Host-Venturi, kao jedan od vodećih članova Fašističke stranke, do priključenja Rijeke Italiji 1924. godine sudjelovao u vladanju gradom. Bio je Mussolinijev ministar komunikacija od 1939. do 1943. godine, a nakon Drugog svjetskog rata izbjegao je u Argentinu, gdje je počinio samoubojstvo 1980. godine (usp. Mayhew 2010:17,36,91; Moravček 2006:36,47–55,88; Toševa-Karpowicz 2007:256).

²² Usp. <http://www.cimeetrincee.it/granatieri.pdf>, posjećeno 2. 1. 2014.

Napetost je u lipnju 1919. godine, kako navode neki autori, kulminirala u krvavi sukob dijela talijanskih trupa s francuskim kolonijalnim trupama u riječkoj luci Baroš (Moravček 2006:48; usp. Cataldi 1986:186). Kako bi udovoljila saveznicima i rasvijetlila taj slučaj, talijanska je vlada naložila raspuštanje dobrovoljačke legije i naredila pojedinim talijanskim trupama da napuste grad (slika 2), nakon čega jedan dio, uključujući i vojnike brigade *Granatieri di Sardegna*, odlazi u mjesto Ronchi, nedaleko Trsta.²³ Tamo im se je uskoro pridružio Gabriele D'Annunzio, najpoznatiji talijanski pjesnik toga doba i velika politička figura poznata po svojim ratnim podvizima i žustrim političkim govorima o potrebi nastavka ujedinjenja talijanskog teritorija, započetog u drugoj polovici 19. stoljeća (Toševa-Karpowicz 2007:17–21). U noći 12. rujna 1919. godine D'Annunzio je započeo već isplaniranu vojnu akciju zauzeća Rijeke, predvodeći iz Ronchija skupinu od oko dvjesto vojnika i 35 časnika, čiju su jezgru činili časnici „istog onog sardenskog grenadirskog puka, koji su 24. kolovoza morali napustiti Rijeku“ (Moravček 2006:49).²⁴ Pozivajući se na zapise riječkog povjesničara Silvina Gigantea, iredentista koji je od 1918. godine sudjelovao u upravljanju Talijanskog narodnog vijeća u Rijeci, Goran Moravček prenosi kako su se grenadiri „tada osjećali poniženima zbog izгона, te su se zakleli, napuštajući grad, da će se vratiti u Rijeku kako bi je spasili za Italiju“ (ibid.; usp. Malatesta 2011:72–73). Pritom su upravo gore spomenuti grenadirski časnici, kasnije poznati kao „*Sette giurati di Ronchi*“ („Sedmorica zavjernika iz

²³ Na internetskoj stranici talijanskog ogranka slobodne enciklopedije *Wikipedia*, koja, iako u akademskim krugovima često shvaćena kao neadekvatan izvor podataka, u suvremenoj *cyber-kulturi* nesumnjivo funkcionira kao značajan odašiljač „vektora sjećanja“, u tekstu pod nazivom *Brigata meccanizzata "Granatieri di Sardegna"* kao razlog protjerivanja grenadira iz Rijeke u kolovozu 1919. navode se „problemi s hrvatskom manjinom“ (http://it.wikipedia.org/wiki/Granatieri_di_Sardegna, posjećeno 2. 1. 2014.). Francuske se trupe, za koje Cataldi navodi da su u Rijeci simpatizirale Hrvate u sporu oko sudbine Rijeke (1986:186), pritom uopće ne spominju, čime se u prvi plan stavlja isključivo antagonizam između hrvatske i talijanske strane.

²⁴ Drugi izvori demantiraju podatak Gorana Moravčeka da se radilo o 24. kolovozu i navode 25. kolovoz kao datum odlaska Talijana (Mayhew 2010:19; Malatesta 2011:72–73). Tea Mayhew prenosi i pjesmu koju su talijanski vojnici smislili prilikom odlaska iz Rijeke, u kojoj se također spominje 25. kolovoz:

*„Il venticinque agosto e' successa una porcheria
i baldi granatieri da Fiume andaron via*

Don don don

al suon del campanon“

„Dvadeset i petog kolovoza dogodila se jedna svinjarija
smioni granadiri napustili su Rijeku

Don don don

na zvona zvon“

(2010:19)

Goran Moravček u svojem tekstu „Pohod na Rijeku“ iz 68. broja časopisa *Sušačka revija* (prosinac 2009. godine) ponovno iznosi drugačiji podatak, navodeći 27. kolovoz 1919. godine kao datum odlaska vojnika iz Rijeke (<http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=68&C=4>, posjećeno 3. 3. 2014.). Taj je tekst s autorovim dopuštenjem objavljen i na hrvatskom ogranku slobodne enciklopedije *Wikipedia* pod nazivom *Krvavi Božić* (http://hr.wikipedia.org/wiki/Krvavi_Bo%C5%BEi%C4%87, posjećeno 3. 3. 2014.), što se može uzeti kao primjer širenja netočnih podataka preuzetih od strane povjesničara, čiji bi znanstveni autoritet trebao garantirati njihovu istinitost i činjeničnost.

Ronchija“ – slika 3), pismom iz Ronchija pozvali D'Annunzija da ih predvodi u pohodu na Rijeku, smatrajući da su iz nje bili sramotno protjerani (usp. Mayhew 2010:31).²⁵ Ljubinka Toševa-Karpowitz pak napominje kako je „[u] našoj, ali i talijanskoj historiografiji, razdoblje savezničke okupacije Rijeke nedovoljno (...) poznato“ (2007:52). Govoreći o događajima koji su prethodili D'Annunzijevoj pohodu na Rijeku, autorica uopće ne spominje međusobne sukobe savezničkih vojski, već kao razlog primoranog odlaska talijanske vojske iz Rijeke navodi odluku Mirovne konferencije u Parizu prema kojoj su se sredinom srpnja 1919. godine iz grada trebale početi povlačiti sve savezničke trupe (ibid.:61). Također, samo na jednom mjestu u tekstu spominje brigadu grenadira – koja se je, kako navodi, morala povući iz Rijeke pod pritiskom savezničkog zapovjedništva – kao i sedmoricu zavjerenika iz te brigade koji su se u Ronchiju dogovorili o potrebi izbora vođe „koji bi poveo akciju istjerivanja ostalih savezničkih trupa iz Rijeke. Nakon što su ponudu odbili Peppino Garibaldi, Enrico Corradini, Benito Mussolini i Luigi Federzoni, prihvatio ju je Gabriele D'Annunzio“ (ibid.:64).

Ovdje treba istaknuti kako autori čijim sam se tekstovima služio temelje opise događaja oko odlaska grenadira iz Rijeke na izvorima pisanim talijanskim jezikom od strane samih očevidaca i sudionika tih događaja (kronike, pisma, dnevnički), s obzirom kako izvora o grenadirima na hrvatskom jeziku niti nema. Koristeći, ali i kritički sagledavajući izraze kao što su „poniženje“, „zakletva“ i „spasenje“, neki autori – talijanski, ali i hrvatski – u historiografski tekst prenose i romantični ton koji je prisutan u izvorima i koji je vezan za tadašnji pogled talijanskih iredentista o drevnom talijanstvu Rijeke, pri čemu cjelokupna priča o grenadirima služi kao prigodan uvod u daljnja zbivanja kojima se pridodaje dramatičan predznak.

Naime, Gabriele D'Annunzio je 12. rujna 1919. godine sa svojom paravojskom bez otpora ušao u Rijeku gdje je bio trijumfalno dočekan kao ujedinitelj Rijeke s Italijom (Moravček 2006:50). Gospodarske neprilike i pobune u Italiji omogućile su mu nesmetano daljnje vladanje gradom usprkos jakom negodovanju talijanske vlasti za koju je on predstavljao narušitelja mira sa saveznicima, suprotno njegovom stavu o potpunoj predanosti talijanskim interesima. U rujnu 1920. godine, D'Annunzio je proglasio Talijansku Regenciju

²⁵ Prijevod dijela pisma: "Obraćaju Vam se granadiri (sic!) iz Sardinije. Govorimo Vam u ime Rijeke. Kada su noću 25. kolovoza granadiri (sic!) napustili Rijeku, Vi, ne možete zamisliti koje su uzbuđenje i domoljubni zanos preplavili srce cijelog riječkog naroda... Zakleli smo se na jedinstvo Italije u sjećanje na sve mrtve: Rijeka ili smrt! I ostajemo pri tome, jer granadiri (sic!) vjeruju samo i jedino jednoj riječi. Italija nije potpuna. U jednom ćemo je mahu upotpuniti" (Mayhew 2010:31–32).

SLIKA 2:

„Il commovente addio del popolo di Fiume alla Brigata Granatieri“ Naslovnica milanskog tjednika *La Domenica del Corriere* s početka rujna 1919. koja prikazuje emotivan oproštaj naroda Rijeke s grenadirskom brigadom.

Izvor:

[http://digilander.libero.it/angs.r
oma/fiume_gra.jpg](http://digilander.libero.it/angs.roma/fiume_gra.jpg), preuzeto 27. 12. 2013.

Kvarnera, državnu tvorevinu koja je zahvaćala Rijeku, njeno zaleđe i okolne jadranske otoke (Mayhew 2010:73; Moravček 2006:67–70; Toševa-Karpowicz 2007:112–130). Međutim, u studenom iste godine Italija i Kraljevina SHS potpisale su Rapalski sporazum oko granica, kojim je Rijeka kao samostalna država trebala postati nezavisna i od Italije i od Hrvatske (Moravček 2006:90; Toševa-Karpowicz 2007:135–137), zbog čega je talijanska vlada počela planirati svrgavanje i protjerivanje D'Annunzija iz Rijeke. U drugoj polovici prosinca 1920. godine savezničke snage približile su se Rijeci te je uskoro došlo do sukoba koji će se kasnije pamtiti kao „Krvavi Božić“ („*Natale di Sangué*“). Upravo je na sam Božić talijanski bojni brod pogodio Guvernerovu palaču, nakon čega se ranjeni D'Annunzio predao, razočarano izjavivši da se povlači iz službe novoj Italiji koja više nije vrijedna njegove žrtve (Toševa-Karpowicz 2007:140). Poklonivši se na riječkom groblju Kozala četrdeset i sedmorici Talijana poginulih tijekom tih pet dana sukoba, pri čemu nitko od njih nije rodom bio iz Rijeke, D'Annunzio je 18. siječnja 1921. godine napustio svoj „grad-žrtvu“ („*la città olocausta*“), kako ga je nazivao u svojim govorima (usp. Mayhew 2010:94). Preselio se u dvorac na jezeru Garda, pretvorivši ga u ogroman kompleks naziva „*Vittoriale degli Italiani*“ (u prijevodu, „oltar talijanskih pobjeda“), koji će zapravo postati njegovim doživotnim

kućnim pritvorom, omogućujući Benitu Mussoliniju neutraliziranje njegovog političkog utjecaja i konkurencije (ibid.:89–96).

SLIKA 3:

*„I sette Giurati di Ronchi“
(Sedam zavjernika iz Ronchija),
časnici Druge pukovnije brigade
Granatieri di Sardegna.*

Izvor: http://www.fiume-rijeka.it/foto_arles/02_Fiume1918/imagepages/image8.htm, preuzeto 27. 12. 2013., autor nepoznat.

S obzirom da su na izborima, održanima 24. travnja 1921., na kojima su članovi Ustavotvorne skupštine trebali uspostaviti Slobodnu Državu Rijeku pod nadzorom Lige naroda, uvjerljivo pobijedili autonomaši i time narušili planove talijanskih aneksionista da uspostavom vlasti Rijeku ipak pripoje Italiji, u ožujku 1922. pripadnici ojačale fašističke stranke državnim su udarom preuzeli grad. Iako se radilo o nepoštivanju odluka Rapalskog ugovora, velike sile nisu zbog toga željele ulaziti u sukob s Kraljevinom Italijom, nakon čega je ona putem Rimskog ugovora s Kraljevinom SHS u siječnju 1924. godine i službeno pridružila Rijeku svojem teritoriju, u čijem je sastavu i ostala do kraja Drugog svjetskog rata (usp. Moravček 2006:95–96).

Navedeni se prikaz – nastao konzultiranjem i uspoređivanjem više različitih tekstova – može smatrati primjerom moguće verzije prošlosti oblikovane i predstavljene od strane povijesne znanosti, čiji bi zadatak trebao biti objektivno usustavljenje pripovijesti o prošlim vremenima. Ipak, kako je vidljivo u različitim izvorima, koji zbog nemogućnosti obuhvaćanja cjeline mnoge pojedinosti iz prošlosti moraju selektivno izostaviti, ponekad postoje drugačiji modeli objašnjavanja pojedinih događaja i tumačenja njihovih uzroka, što je posrijedi i kada se radi o predstavljanju riječke prošlosti. Primjer tome navodi Goran Moravček govoreći o različitim tumačenjima razloga koji su potakli mnoge stanovnike Rijeke talijanske nacionalnosti na egzodus nakon Drugog svjetskog rata. Tako su „[t]alijanski autori često (...) pisali o tome da su komunisti, Hrvati, ispoljili svirepost osvećujući se Talijanima masovno ih

bacajući u kraške jame samo zbog toga što su bili talijanske nacionalnosti“ (ibid.:159), što je mnoge navelo u izbjeglištvo iz straha za svoj život. Jugoslavenske vlasti, koje je podupirala i Talijanska komunistička partija, s druge su strane negirale optužbe o protjerivanju Talijana terorom i zastrašivanjem, naglašavajući vlastito uvođenje odredbi o poštivanju svih građana bez obzira na njihov jezik, rasu ili vjeroispovijest. „Prema njihovom tumačenju, rimska vlada, a prije svih papa i Vatikan, uz pomoć tršćanskog, fašizmom kompromitiranog vladajućeg sloja, počeli su organizirati odlazak Talijana iz tadašnje Jugoslavije“ (ibid.:156). Iz ovog se primjera mogu izdvojiti dvije struje tumačenja prema kojima povjesničar može (ali i ne mora) pristupati prošlosti, od kojih jedna naglašava nacionalne i kulturne razlike, a druga reakcionarnu propagandu koja stoji na putu ostvarenju internacionalnog socijalizma.

Američki filozof i povjesničar Hayden White (2004) u tom smislu izričito upozorava kako povijest nije prošlost sama, već njezino retoričko i poetsko prepričavanje u određenom žanrovskom i narativnom obliku, s ideološkim implikacijama samog povjesničara koji piše. Stoga, gore izloženu skicu povijesnih okolnosti, u kojima je na Kozali izgrađen spomenik talijanskim grenadirima, ne treba uzimati kao prikaz apsolutne istine, već prvenstveno kao jedan od mogućih oblika reprezentacije prošlosti (usp. Nora 2006:24), kao jedno od područja kolektivnog pamćenja (usp. Brkljačić i Prlenda 2006:13), te kao okvir koji može olakšati shvaćanje daljnjeg izlaganja o spomeniku grenadirima i s njime povezanim individualnim činovima sjećanja.

4. PROBLEMATIKA MEMORIJSKE DIMENZIJE SPOMENIKA – NAGINJANJE ZABORAVU?

Uspostavljanje mjesta sjećanja u obliku ratnih i vojnih spomenika, uz bivanje gestom oplakivanja žrtava i uzdizanja heroja kojima su posvećeni, državnim tvorevinama služi kao pomoć u kreiranju i održavanju određene verzije povijesti, odnosno slike o prošlosti, kao i legitimiranju uspostavljenja poretka društvene i političke moći na nekom prostoru (Connerton 2011:30).²⁶ Slično tome, kao što naglašava Katherine Verdery raspravljajući o izrazito

²⁶ „Međupovezanost sile i zakona istovremeno je prospektivna i retrospektivna. Prospektivna je u smislu da svi revolucionarni diskursi, poticali s desnice ili ljevice, opravdavaju svoje pribjegavanje nasilju upozoravajući na osnivanje (...) novog zakona. S druge strane, retrospektivna je u smislu da se legalno osnivanje svih država može prikazati nakon događaja odigranih u kontekstu nasilja. Jer zasigurno ne postoji povijesna zajednica koja nije bila stvorena u izvornom kontekstu nasilja; ono što će se kasnije slaviti kao osnivački akti zapravo su nasilni akti naknadno legitimizirani institucionalnom mašinerijom države koja se smatra legitimnom“ (Connerton 2011:29). U tom se smislu i podizanje spomenika grenadirima na kozalskom groblju može shvaćati kao čin

političkoj dimenziji fenomena seljenja posmrtnih ostataka s mjesta njihovog dotadašnjeg mjesta ukopa na simbolički važna mjesta novonastalih državnih poredaka nakon pada socijalizma na području Europe, mrtva tijela pomažu „u shvaćanju da je politička transformacija nešto više od tehničkog procesa (...)“, pri čemu „nešto više“ uključuje značenja, osjećaje, sveto, ideje o moralnosti, iracionalno – sve sastojke 'legitimacije' ili 'režimske konsolidacije' (...)“ (1999:25). Drugim riječima, tijela preminulih ponekad mogu biti posebno djelotvorni politički simboli, a time i „izvršna sredstva pri akumuliranju onog esencijalnog tijekom političke transformacije: simboličkog kapitala“ (ibid.:33).

Spomenik nad grobnicom pripadnika brigade *Granatieri di Sardegna* na riječkom groblju Kozala jedan je od rijetkih spomeničkih izvora koji bi na cjelokupnom prostoru današnje Rijeke upućivali na prethodno opisane događaje tijekom i nakon Prvog svjetskog rata, uz tzv. „Oltar bratstva“ i kosturnicu ispod obližnje crkve Svetog Romualda i Svih Svetih. To navodi na misao da je gradski prostor izvan groblja daleko izloženiji destruktivnim posljedicama promjena političkih sustava, koji za sobom donose nove politike, promjene u urbanoj toponimiji i nova mjesta sjećanja, od prostora groblja koji ipak pretežito podrazumijeva čuvanje na njemu izgrađenih spomenika. Naime, pojedini spomenici iz tog vremena na prostoru grada danas više ne postoje jer su uklonjeni tijekom i nakon sljedećeg velikog ratnog sukoba te uslijed novih promjena političkih sustava.²⁷ Tako su spomenik poginulim talijanskim vojnicima (slika 4), koji se od 1926. godine nalazio na riječkoj rivi, 1945. godine prilikom povlačenja zajedno s rivom raznijeli Nijemci. Nešto kasnije iste godine jugoslavenski su partizani uklonili ploču s tekstom proglašenja Talijanskog narodnog vijeća u Rijeci o zahtjevima za pripojenjem Rijeke Italiji iz listopada 1918. godine (slika 5). Za razliku od njih, spomenik talijanskoj brigadi *Granatieri di Sardegna* opstao je do današnjih dana, vjerojatno upravo zahvaljujući činjenici što se nalazi na prostoru groblja.

legitimacije nove talijanske vlasti na prostoru Rijeke, prikazujući njezinu uspostavu isticanjem herojstva i žrtve talijanskih vojnika koji su u tom procesu izgubili živote.

²⁷ „Uz druge tipove sjećanja koja (sic!) nisu nužno fizička (...) spomenici igraju važnu ulogu u slavljenju pobjede jedne nacije i komemoraciji poginulih. Upravo zbog toga što su to fizički objekti, (...) spomenici predstavljaju i službeno režimsko tumačenje prošlosti kao i izazov za sposobnost nove vlasti da nadiđe problematično povijesno naslijeđe. Tako da podizanje, uništavanje, restauracija ili cenzuriranje državnih spomenika omogućava stručnjacima da analiziraju kako se političke elite trude prenijeti svoj ideološki svjetonazor i mehanizme koje koriste u oblikovanju prošlosti za suvremeni politički legitimitet“ (Pavlaković 2012:22). Upravo se na takav način može pristupiti uklanjanju spomenika iz razdoblja talijanske državne vlasti u Rijeci te postavljanju spomenika vezanih uz antifašističku borbu nakon Drugog svjetskog rata, kada je javni prostor grada postao mjestom nove politike pamćenja.

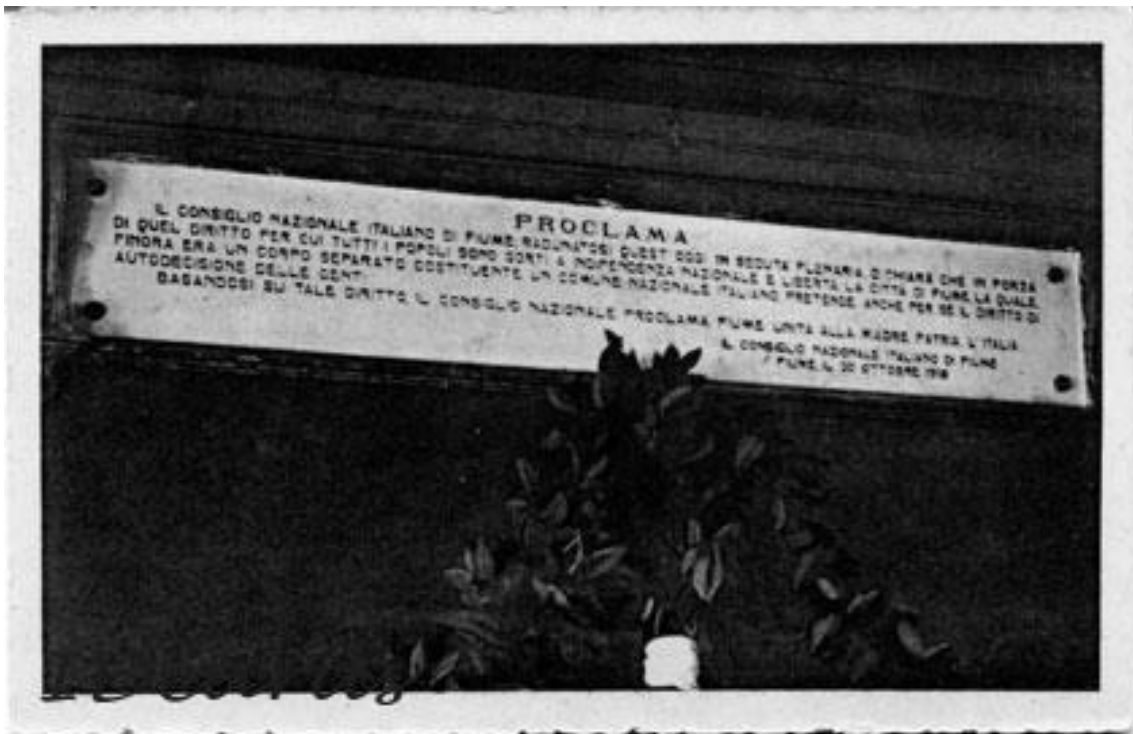

SLIKA 4 (lijevo): *Spomenik poginulima (Il Monumento ai Caduti)* na nekadašnjem „Molo San Marco“, dar Venecije Rijeci iz rujna 1926. godine.

Izvor: Ferlan 2004:79, Fig. 154, autor nepoznat.

SLIKA 5 (dolje):
„Fiume 30.X.1918 - Il proclama di annessione di Fiume alla Madre Patria l'Italia“ – razglednica s fotografijom ploče s tekstom proglašenja aneksije Rijeke „Majci Domovini Italiji“.

Izvor:
http://istriadalmaziacards.com/html/pop_cart_dett.php?IDCart=82, preuzeto 15. 1. 2014.; fotografirao Francesco Slocovich 1922. godine.

Spomenik grenadirima djeluje kao žarišna memorijalna točka polukružnog polja uz sjeverni rub groblja Kozala, prije Prvog svjetskog rata predviđenog za ukope znamenitih ljudi, koje Anita Antoniazio Bocchina naziva „*Rotonda dei Granatieri*“ (1995:100). Kako bih ukazao na činjenicu da je tijekom vremena bio preinačen, današnje sam stanje spomenika odlučio usporediti sa stanjem na njegovoj fotografiji iz 1920-ih godina (slika 6). Oponašajući njezinu perspektivu i kompoziciju osobno sam fotografirao spomenik (slika 7), kako bih na temelju takve fotografije u narednom tekstu mogao jasno upozoriti na njegove promjene u odnosu na izvorno stanje.

Usporedbom fotografija spomenika primjećuju se određene razlike u detaljima, kao što je današnji nedostatak od kamena isklesane vatre koja je nekada „izlazila“ iz kamene posude u obliku urne, zajedno predstavljajući granatu kao jedan od simbola navedene brigade (slika 8). Povjesničarka umjetnosti Daina Glavočić u svojem tekstu za taj element kaže da je „urna s vječnim plamenom“ (2002c:51), što smatram pogrešnim tumačenjem. Taj se oštećeni fragment nalazi iznad reljefa „s umirućim nagim vojnikom sa šljemom i mačem“ (ibid.), pokrivenog zastavom Kraljevine Italije. Na spomeniku danas nedostaju dvije ploče s imenima poginulih koje su se nalazile između mramornog križa,²⁸ veliki natpis „*GRANATIERI DI SARDEGNA*“, te natpisi ugrađeni u vrhove piramidalnih elemenata koji se nalaze na njegovim uglovima.

Različiti izvori navode drugačije podatke o razlozima podizanja spomenika: iako sam naziv govori da je posvećen poginulim talijanskim grenadirima, različita su objašnjenja toga o kojem se konkretnom događaju i povijesnom trenutku – vezanom uz njihovu pogibiju – radi. Na internetskoj stranici *esulske* organizacije *Mailing list Histria* iznosi se podatak kako se radi o spomeniku „podignutom u čast poginulima za Krvavi Božić 1920“,²⁹ članak iz 1995. godine u riječkim dnevnim novinama na talijanskom jeziku *La Voce del Popolo* veže ga uz talijanske

²⁸ Pošto se taj križ nalazi točno iza središnje vertikalne konstrukcije na kojoj se nalazi reljef vojnika i oštećena skulptura granate, križ nije vidljiv na slici 7 iz razloga što je spomenik fotografiran iz frontalne perspektive, a ne iz bočne. Ipak, dio križa je vidljiv na također staroj fotografiji spomenika u knjizi Anita Antoniazio Bocchina (1995:104), pod oznakom *Fig. 163*. (autor i vrijeme fotografiranja nepoznati), što znači da je od početka činio sastavni dio spomenika. O međusobnoj povezanosti religije, tvorbe nacionalnih država i tijela mrtvih usp. Verdery 1999:103-104.

²⁹ <http://xoomer.virgilio.it/histria/citta/fiume/foto4.htm>, posjećeno 28. 12. 2013.

U tekstu *Programski manifest ML Histria*, navodi se kako je organizacija nastala u multietničkome duhu i rasterećena od svake političke pripadnosti, s ciljem očuvanja identiteta Talijana u istarskoj, kvarnerskoj i dalmatinskoj regiji. Također, poticanjem suradnje među svim organizacijama i institucijama u široj regiji, nastoji premostiti povijesne anakronizme i omogućiti međusobno poštivanje svih tamo prisutnih kultura (<http://xoomer.virgilio.it/histria/>, posjećeno 28. 12. 2013.). Iako takav opis organizacije ulijeva povjerenje pri sagledavanju podataka o spomeniku grenadirima s njenih internetskih stranica, sugerirajući odsustvo ideološkog nametanja „istine“, smatram kako ni te podatke ne treba unaprijed prihvatiti kao činjenice, pogotovo jer se ne navodi izvor iz kojeg su preuzeti.

SLIKA 6:
*Fotografija
spomenika
grenadirima s
početka 1920-ih
godina*

Izvor:
<http://xoomer.virgilio.it/histria/citta/fiume/foto4.htm>,
preuzeto 7.1.2014.,
autor nepoznat,
fotografirano prije
1922. godine.

SLIKA 7:
Spomenik pripadnicima brigade Granatieri di Sardegna na riječkom groblju Kozala.

Fotografirao Dubravko Matanić 2. 12. 2012.

„Granatiere“ poginule 1918. godine (av 1995:16), a Daina Glavočić, pozivajući se na autoricu Anitu Antoniazzo Bocchina, navodi kako su ispod spomenika pokopani talijanski vojnici sa Sardinije³⁰ „poginuli 1919. u Rijeci“ (Glavočić 2002c:51).³¹ Treba dodati kako Antoniazzo Bocchina u svojem tekstu o spomeniku doista spominje 1919. godinu, no potom na istoj stranici u tekstualnom objašnjenju njegove fotografije, pod oznakom *Fig. 163*, navodi kako je riječ o spomeniku „posvećenom u Rijeci poginulim Grenadirima tijekom Prvog svjetskog rata (...)“ (1995:100), što bi označavalo razdoblje između travnja 1915. i kraja 1918. godine, kada na području Rijeke uopće nije bilo ratnih sukoba. Antoniazzo Bocchina izvedbu spomenika pripisuje arhitektu Gastoneu Iscri Gambatu (ibid.), kojeg povezuje i s obližnjim nadgrobni spomenikom vojnom pilotu Francescu Caparellu, poginulom u zrakoplovnoj nesreći na području Rijeke u kolovozu 1916. godine.³²

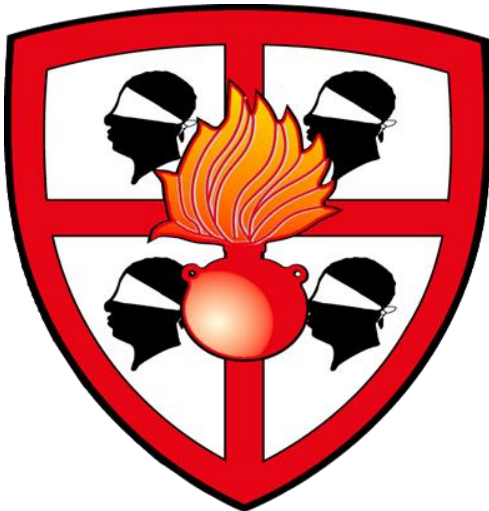
Niti jedan izvor povezan sa spomenikom grenadirima ne sadrži konkretnu referencu o datumu njegove izgradnje, zbog čega ga se tek okvirno može smjestiti u razdoblje između

³⁰ Ovdje se vjerojatno radi o pogrešnom shvaćanju toponima „Sardinija“ u nazivu brigade *Granatieri di Sardegna*, čiji pripadnici iz razdoblja Prvog svjetskog rata u najvećoj mjeri uopće nisu rodom ni potjecali s tog talijanskog otoka (usp. <http://www.cimeetrincee.it/granatieri.pdf>, posjećeno 2. 1. 2014.).

³¹ Prilikom našeg dopisivanja putem elektronske pošte i razgovora, gospođa Glavočić je naglasila kako je u svojim proučavanjima spomenicima na groblju Kozala prilazila prvenstveno s estetske i povijesno-umjetničke razine, te da nije upoznata s poviješću spomenika, kao ni s brigadom *Granatieri di Sardegna*. Ipak, smatra kako se može vjerovati podacima iz knjige Anite Antoniazzo Bocchina, koja je kao Fiumanka mnogo vremena provodila razgovarajući s lokalnim stanovnicima o događajima iz riječke prošlosti. Pritom je istaknula upravo važnost sjećanja ljudi koji su svjedočili određenim događajima, suprotstavljajući ih dokumentima koji se mogu zagubiti, uništiti ili zaboraviti, konstatirajući kako su ljudi nekada više pamtili te ih se moglo vjerodostojno shvaćati. Iako osobna sjećanja pojedinaca zaista mogu upotpuniti praznine o prošlosti koje promaknu znanstvenom pristupu historiografije, smatram kako je pri objavljivanju podataka u tekstu sa statusom vjerodostojnog znanstvenog izvora potrebno utvrditi i garantirati njihovu ispravnost, barem kada se radi o podacima tehničke naravi kao što je u ovom slučaju godina gradnje spomenika grenadirima.

³² U dijelu teksta vezanom uz navedeni spomenik ponovno se javljaju određena proturječja. Autorica, naime, na dva mjesta u svojoj knjizi netočno navodi dvije različite godine pogibije spomenutog pilota – jednom se radi o 1918. (ibid.), a jednom o 1919. godini (ibid.:105) – dok na samome spomeniku piše 1916. godina, što i jest godina njegove pogibije. Podatak o 1918. kao godini pogibije pilota pritom iznosi i Daina Glavočić (2002c:51), referirajući se na tekst Anite Antoniazzo Bocchina. Razlog navođenju pogrešnog datuma pogibije mogao bi biti u tome da je sam spomenik pilotu vjerojatno izgrađen nakon završetka Prvog svjetskog rata. S druge strane, Antoniazzo Bocchina je pod oznakom *Fig. 164* uz fotografiju spomenika priložila i jedan nacrt (1995:105), objasnivši kako se radi o dizajnu za spomenik Francescu Caparellu. Ipak, na samom nacrtu stoji natpis „*Schizzo per il monumento ai due aviatori caduti a Fiume*“ (ibid.), odnosno „skica za spomenik dvojici pilota poginulih u Rijeci“, s potpisom arhitekta Gambata i datumom 28. 10. 1919. Kako skica zapravo ne nalikuje Caparellovom spomeniku na Kozali, niti na prostoru groblja danas postoji grob s takvim spomenikom, moguće je da je autorica pogrešno povezala spomenuti nacrt sa spomenikom Caparellu, a time i krivo navela godinu njegove pogibije. Naime, u drugoj polovici 1919. godine kada je D'Annunzio već vladao Rijekom, dvojica njegovih pilota poginula su prilikom izviđačkog leta, zbog čega je bilo organizirano dvodnevno tugovanje s posebnom pogrebnom ceremonijom (Mayhew 2010:50–51). Spomenik sa skice je, stoga, trebao biti namijenjen njima. Ovim primjerom, kojim se u pitanje dovodi ispravnost onoga što je o spomeniku grenadirima Antoniazzo Bocchina pisala, a Daina Glavočić od nje preuzela, još jedanput mogu upozoriti kako podacima iz znanstvene literature i izvora treba pristupati s oprezom.

1919. i 1922. godine.³³ Jedini danas prisutni tekstualni izvor informacija na samome spomeniku je pločica ugrađena u ispušćeni stilizirani šesterokut s njegove prednje strane, na središnjoj vertikalnoj konstrukciji između reljefa vojnika i oštećene skulpture granate. Na njoj talijanskim jezikom piše „OVDJE POČIVAJU POSMRTNI OSTACI 9 TALIJANSKIH GRENADIRA“,³⁴ bez dodatnih objašnjenja ili navođenja njihovih imena. Boljim uvidom u staru fotografiju spomenika može se primijetiti kako ta pločica zapravo nije bila njegovim prvobitnim sastavnim dijelom, što znači da je naknadno postavljena.

SLIKA 8: *Grb brigade Granatieri di Sardegna* sa simbolom devetnaestostoljetne granate.

Izvor:

<http://www.granatieridisardegna.it/brigatainglese.htm>,
preuzeto 12. 1. 2014.

Pozivajući se na određene izvore,³⁵ Marino Micich napominje kako je na polju oko spomenika bilo pokopano šezdeset i šest vojnika brigade *Granatieri di Sardegna*, od kojih su šezdeset i trojica umrli u Rijeci u razdoblju od kraja rata do ožujka 1919. godine, dakle prije D'Annunzijevog pohoda na Rijeku. Kao najvjerojatniji uzrok njihove smrti naveo je posljedice španjolske gripe, od koje su neki oboljeli prilikom zarobljeničtva u vojnim logorima, a koja je upravo tada imala pandemijske razmjere (usp. Glavočić 202b:44). Za preostalu trojicu navodi i imena, upućujući na podatke kako je Antonio Gottardo ubijen u sukobima tijekom „Krvavog Božića“ 1920. godine, Alberto Zambon od strane talijanskih alpinaca prilikom incidenta 25. svibnja 1921., kao jedan od ustrijeljenih demonstranata koji su prosvjedovali zbog prepuštanja luke Baroš Jugoslaviji, dok za Gaetana Cirellija tvrdi da je

³³ Godina 1922. kao gornja granica navedena je na stranici internetskog arhiva „*Monumenti italiani della Grande Guerra*“

(<http://www.monumentigrandeguerra.it/dett.aspx?ID=5&ReportUrl=http%3a%2f%2fwww.monumentigrandeguerra.it%2fricerca.aspx%3ftxtlibera%3dfiume>, posjećeno 8. 1. 2014.), gdje se i za spomenik i za njegovu fotografiju naglašava kako ne datiraju nakon 1922. godine.

³⁴ „*QUI RIPOSANO LE SALME DI 9 GRANATIERI ITALIANI*“

³⁵ Stabilimento Poligrafico per l'Amministrazione della guerra. 1922. *Libro d'Oro del 1° reggimento Granatieri di Sardegna*. Roma; Elenco dei militari sepolti nel sacrario militare italiano in Fiume al Tempio Votivo di Cosala, Onorcaduti, Ministero della Difesa, Ufficio Esteri.

poginuo tijekom rata već u travnju 1915. godine.³⁶ Dok sam za prva dva slučaja uspio pronaći potvrdu u literaturi (usp. Cataldi 1986:191), o grenadirskom časniku Gaetanu Cirelliju pronašao sam podatak da je također umro od bolesti 14. svibnja 1918. godine.³⁷ Ako se u obzir uzmu ti podaci, implicira se kako spomenik, čiji točan datum gradnje ni Marino Micich nije uspio pronaći, inicijalno zapravo nije komemorirao vojnike isključivo stradale u oružanim sukobima tijekom Prvog svjetskog rata ili „Krvavog Božića“, već uglavnom vojnike podlegle smrtonosnoj zarazi.

Netom nakon službene aneksije Rijeke Italiji, gradske su vlasti poduprle ideju lokalnog Komiteta nacionalne časti (*Comitato d'onore nazionale*) za prikupljanjem posmrtnih ostataka talijanskih vojnika umrlih u Prvom svjetskom ratu u užoj regiji, koji bi bili pokopani na istom mjestu kao i poginuli u danima „Krvavog Božića“ (Antoniazzo Bocchina 1995:106–107). Stoga su posmrtni ostaci određenog broja talijanskih vojnika raznih borbenih jedinica, pa tako i grenadira, 1930. godine ekshumirani i s groblja premješteni u za to izgrađenu kriptu, iznad koje je uskoro izgrađena crkva Svetog Romualda i Svih Svetih (usp. Matejčić 2007:292). U kriptu su doneseni i ostaci talijanskih vojnika dotada pokopanih na drugim grobljima, čime je dosegnut broj od 497 tijela vojnika smještenih u novoj kosturnici.

Spomenik grenadirima pritom nije uklonjen, što otvara mogućnost da bi se vrijeme ugrađivanja prije spomenute pločice u spomenik moglo poklapati s uklanjanjem preostalih ploča, a to bi se vremenski moglo smjestiti upravo u prvu polovicu 1930-ih godina kada je došlo do premještanja posmrtnih ostataka. Druga je mogućnost da su ploče uklonjene nakon uspostave jugoslavenske vlasti u Rijeci nakon Drugog svjetskog rata, što bi prema Connertovoj tipologiji zaborava odgovaralo „represivnom brisanju“, vezanom uz totalitarne režime i njihove radikalne prekide s prošlošću (2011:33–49). Ipak, u tom bi se slučaju moglo postaviti pitanje zašto nije došlo do potpunog uklanjanja grobnice i pripadajućeg spomenika. Kako nisam uspio pronaći konkretne podatke koji bi potvrdili išta od navedenog, naglašavam da su to samo moje vlastite pretpostavke o mogućim – sa spomenikom povezanim – intervencijama. U oba bi slučaja razlozi ostavljanja tijela preostale devetorice grenadira ispod spomenika, njihova imena i ugrađivanje manje ploče s natpisom, kao i sudbina uklonjenih ploča, predstavljali nova pitanja na koje bi valjalo pronaći odgovore.

Mogućim posjetiteljima, dakle, spomenik danas nudi samo djelomične informacije o svojoj funkciji i razlozima gradnje. Njihovo saznavanje, pokazalo se prilikom istraživanja za

³⁶ Iz osobne prepiske s dr. Marinom Micichem.

³⁷ <http://www.cimeetrincee.it/granatieri.pdf>, posjećeno 2. 1. 2014.

potrebe ovog diplomskog rada, predstavlja poprilično mukotrpan proces, zbog čega spomenik služi kao primjer konstrukcije izgrađene da bude mjestom sjećanja, a izložene društvenom zaboravu. Izgradnja spomenute kripte kao novog i snažnog mjesta sjećanja, uz inventarnu izmjenu tekstualnih oznaka na spomeniku, zasigurno je već tada doprinijela slabljenju važnosti i potencijala spomenika da funkcionira kao mjesto sjećanja. Uspoređujući memorijal s umjetničkim djelom, Connerton u tom smislu naglašava važnost neke više ili manje zahtjevne poruke, eksplicitno usmjerene prema promatraču, od kojeg se zahtjeva fokusirani interes, pri čemu ratni memorijal koji ne uspijeva prenijeti informaciju o svojoj namjeni zapravo zakazuje (2009:34). Međutim, uloga spomenika grenadirima kao mjesta sjećanja dodatno je bila ugrožena radikalnim izmjenama dominantnih ideologija, oblika vlasti i etničke strukture stanovništva Rijeke neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kada grad iz fašističke Kraljevine Italije dolazi pod socijalističku upravu Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Dolaskom sve većeg broja jugoslavenskog stanovništva mijenja se i dominantna politika pamćenja, najbolje vidljiva u službenom prekrštavanju dotadašnje Fiume u „Rijeku“, pri čemu je preostali udio riječkih Talijana koji nisu iselili iz grada u konačnici dobio status etničke manjine. U javnom prostoru javljaju se nova mjesta sjećanja na žrtve novih konflikata, što se nastavilo i od 1990-ih godina uspostavom samostalne Republike Hrvatske, čime sjećanje na talijanske žrtve rata prestaje biti zadaćom vladajućih političkih struktura te većinom (p)ostaje brigom talijanskih institucija te udruga i organizacija manjinskih tijela.³⁸

Na internetskoj stranici organizacije *Mailing list Histria* spominje se kako je spomenik do 2000. godine bio napušten, kada je obnovljen i ponovno posvećen na inzistiranje nekolicine umirovljenih pripadnika brigade *Granatieri di Sardegna* i tršćanskih *esula*.³⁹ No, M. S. iz Talijanskog generalnog konzulata u Rijeci negirao je tvrdnju o napuštenosti

³⁸ Katherine Verdery povezuje propast socijalizma i nastanak novih nacionalnih država u Istočnoj Europi, u koju ubraja i osamostaljene države na teritoriju nekadašnje Jugoslavije, s procesima „sređivanja svjetova smisla“ [*reordering worlds of meaning*], koji obuhvaćaju sva područja aktivnosti: društvene odnose, političke ideje i ponašanje, poglede na svijet i ekonomske mjere (1999:33-41). Pritom napominje kako prilikom tih procesa tijela mrtvih postaju mjestima političkog konflikta. To se na primjeru Rijeke može primijeniti i u slučaju prekida s talijanskom te uspostavom jugoslavenske vlasti – kada u fokus dolaze tijela jugoslavenskih žrtava fašizma i nacizma – ali i u slučaju prekida s jugoslavenskom vlašću, kada u političko središte dopijevaju tijela žrtava komunističkih partizana i socijalističkog sustava, te branitelja nove hrvatske države od velikosrpske agresije tijekom međunacionalnog sukoba. S druge strane, u Italiji tijekom 1990-ih i 2000-ih dolazi do revitalizacije pitanja oko talijanskih žrtava *fojbi*, krških jama u Istri te Slovenskom i Hrvatskom Primorju, u koje su tijekom Drugog svjetskog rata jugoslavenski partizani bacali tijela svojih protivnika (usp. Spanner 2012). Također, Verdery naglašava praksu plaćanja grobne rente državi za vrijeme socijalističke Jugoslavije (koja, dodajem, u određenom obliku postoji i u današnjoj Hrvatskoj), pri čemu je njezino neplaćanje značilo prekopavanje i ponovno davanje grobnog mjesta u zakup, što je imalo razorne posljedice za Talijane izbjegle nakon Drugog svjetskog rata (1999:97).

³⁹ <http://xoomer.virgilio.it/histria/citta/fiume/foto4.htm>, posjećeno 28. prosinca 2013.

spomenika, što potvrđuju fotografija (slika 9) i tekst članka iz novina *La Voce del Popolo*, s nadnevkom 2. listopada 1995., u kojem piše kako su „najviši predstavnici generalnog konzulata Italije u Rijeci, predvođeni vicekonzulom Nocolom Silvestrijem, jučer odali počast polaganjem vijenaca na zajedničkoj kosturnici i grobnici koja podsjeća na talijanske Grenadire poginule 1918. godine“ (av 1995:16). Spomenuti djelatnik Talijanskog generalnog konzulata u Rijeci, M. S., također je naglasio kako je upravo ta institucija zadužena za održavanje navedenog spomenika, te smatra kako se u spomenutom događaju iz 2000. godine vjerojatno radilo o njegovom čišćenju. Napomenuo je pritom kako je zadaća svih talijanskih konzulata u svijetu komemorirati s Italijom povezane ratne spomenike te spomenike istaknutih pojedinaca, zbog čega konzulat u Rijeci svake godine u razdoblju oko blagdana Svih Svetih i Dušnog dana polaže vijenac na spomenik grenadirima, kao i na neke druge spomenike i grobove na kozalskom groblju, u kosturnici ispod crkve te na vojnom groblju u Puli.

Upravo se u danima obilježavanja tih blagdana u kripti crkve Sv. Romualda i Svih Svetih već godinama održava misa zadušnica na talijanskom jeziku, u spomen na poginule talijanske vojnike i preminule Fiumane, na kojoj uz građane (pretežito talijanskih korijena) prisustvuju i predstavnici raznih talijanskih i manjinskih institucija i udruga, te organizacija kao što su *Lega Nazionale di Trieste (sezione Fiume)*⁴⁰ i *Liberio Comune di Fiume in esilio*.⁴¹ To je ujedno prilika mnogima koji pohode tu godišnju komemoraciju da posjete i vojne grobnice raspoređene po groblju,⁴² pa tako i spomenik brigadi *Granatieri di Sardegna*, u čemu se općenito nazire uloga cjelokupnog groblja kao mjesta sjećanja. Navedeni se spomenik, naime, može smatrati obilježenim onime što Aleida Assmann naziva pasivnom formom zaborava, kada se objekt prilikom promjene određene kulturno-političke paradigme ne uništava, već ispada iz fokusa, što znači da ga se može ponovno otkriti (2010:99). Vojna spomen-groblja na tlu Hrvatske pritom uživaju poseban zakonski status te ih institucije države

⁴⁰ Na njezinim službenim internetskim stranicama stoji kako je *Lega Nazionale* talijanska organizacija iredentističkih ideala, osnovana još 1866. godine s ciljem promicanja nacionalnog aktivizma te talijanske kulture i jezika u talijanskim zemljama okupiranima od strane Austrije. Od kraja Drugog svjetskog rata usredotočuje se na borbu za priznanjem talijanstva Dalmacije, Rijeke i Istre, odakle, „radi izbjegavanja bijesa slavensko-komunističke okupacije“ bježi 350 000 Talijana (http://www.leganazionale.it/index.php?option=com_content&view=section&id=8&Itemid=166, posjećeno 7.1.2013.). Na riječkom groblju Kozala, *Lega Nazionale di Trieste – sezione Fiume* podigla je i spomenik na kojem piše da je posvećen „Našoj braći Fiumanima“.

⁴¹ U prijevodu s talijanskog, „Slobodni grad Rijeka u egzilu“ je organizacija sa sjedištem u Padovi, nastala nakon Drugog svjetskog rata i odlaska mnogih Talijana iz Rijeke, koja poput paralelne riječke vlasti izabire vlastitog gradonačelnika i gradsko vijeće.

⁴² To spominju i pojedini članci iz raznih godišta novina *La Voce del Popolo*, izvještavajući o aktivnostima talijanske manjine tijekom blagdana Svih Svetih u Rijeci. Usp. hl 2007; hj 2008.

ne smiju svojevrijedno uklanjati (usp. Odluka o grobljima 1/2000), što doduše ne znači i da su zadužene za njihovo komemoriranje. Ipak, da bi se očuvalo, pamćenju su potrebne institucije (Assmann, A. 2010:98), a iako i sami djelatnici Talijanskog konzulata u Rijeci priznaju kako ne znaju povijesnu pozadinu spomenika brigadi *Granatieri di Sardegna*, njihov je posao komemorirati ga i o njemu se brinuti. Time se zapravo produljuje njegova uloga mjesta sjećanja, kao i simbolički status ondje pokopanih vojnika. Na taj se način, riječima Pierrea Nore, razotkriva i istina svih mjesta sjećanja kada u njih ugrađeno sjećanje brani neka manjina: „bez komemorativne budnosti povijest bi ih brzo pomela“ (2006:28).

SLIKA 9:
*Polaganje vijenaca i
molitva ispred
spomenika
grenadirima, 1.
studenog 1995. godine.*

Izvor: *La Voce del
Popolo*, 2. studenog
1995., br.324:16.
Fotografirao Zlatko
Majnarić 1. studenog
1995.

5. SJEĆANJA RIJEČKIH TALIJANA POTAKNUTI SPOMENIKOM BRIGADI *GRANATIERI DI SARDEGNA* I PROSTOROM GROBLJA KOZALA

Pierre Nora napominje kako bi bez „volje za pamćenjem“ mjesta sjećanja bila obična povijesna mjesta u koja bi se mogli ubrojiti svi mogući predmeti dostojni sjećanja (2006:37). Ipak, dodaje, iako je njihova temeljna svrha zaustavljanje vremena, očuvanje sjećanja i blokiranje napretka zaborava, neizbježna je njihova transformacija tijekom promjena koje dolaze s prolaskom vremena, zbog čega je sposobnost neprestanog obnavljanja značenja jedna od temeljnih preduvjeta njihovog prepoznavanja kao mjesta sjećanja (ibid.).

Uzevši u obzir oštećenost, popriličnu zamršenost informacija u izvorima i literaturi te primjetni nedostatak zanimanja za spomenik grenadirima u suvremenom javnom diskursu, pretpostavio sam da je intenzitet svijesti o njegovom postojanju, ili znanja o njegovoj inicijalnoj namjeni, kod današnjih građana Rijeke nizak, u što sam se već djelomično i uvjerio

prilikom izrade ovog rada. Iako bi se kvantitativnom provjerom takve pretpostavke neupitno dobili podaci važni i zanimljivi u proučavanju fenomena odnosa sjećanja i zaborava, u svojem sam istraživanju, umjesto pronalaženja raznih statističkih pokazatelja, odlučio ispitati kakvi se individualni oblici sjećanja uopće vezuju uz taj spomenik. Time sam htio provjeriti je li se sjećanje ugrađeno u spomenik prilagodilo društvenim promjenama i novim dominantnim politikama pamćenja, odnosno može li se spomenik još uvijek uopće smatrati mjestom sjećanja.

S obzirom na izrazito nacionalnu pozadinu spomenika, odlučio sam se usredotočiti prvenstveno na glasove pripadnika riječke talijanske manjine, u čemu su mi pomogli kazivač P. B. i kazivačica V. B. S njima sam u dva odvojena navrata razgovarao na prostoru groblja Kozala i ispred samog spomenika, pri čemu su me ujedno zanimale i posljedice generacijskih razlika, njihovo identitetsko pozicioniranje u odnosu na pripadnost talijanskoj manjini te neposredan utjecaj samog mjesta groblja kao „krajolika sjećanja“ (usp. Assmann 2006:70) na njihova kazivanja.

Prilikom dogovaranja naših susreta, kazivaču P. B. sam u telefonskom razgovoru unaprijed rekao kako me, među ostalim, zanima spomenik grenadirima na groblju Kozala, prvenstveno kako bih s njime lakše uspostavio komunikaciju i uopće dogovorio susret. Naime, prije samog telefonskog poziva nisam bio siguran hoće li P. B., za kojeg nisam znao ni govori li hrvatskim jezikom, uopće pristati na razgovor ukoliko mu ne objasnim kako me zanima priča o spomeniku grenadirima. Te su se sumnje potvrdile prilikom našeg telefonskog razgovora kada me je, na nesigurnom hrvatskom jeziku s izrazitim talijanskim naglaskom, P. B. pitao o čemu bi mi konkretno u vezi kozalskog groblja trebao pričati. S druge strane, kazivačici V. B., koju sam otprije osobno poznao pa nije bilo problema u dogovaranju našeg susreta, nisam prije razgovora spominjao spomenik, rekavši joj kako bih okvirno htio razgovarati o povezanosti talijanstva i groblja Kozale, s namjerom da do samog suočavanja sa spomenikom u međuvremenu bude što manje mogućih utjecaja na njezino sjećanje. Naravno, u obzir valja uzeti kako je kazivač, za razliku od kazivačice, stoga ipak bio pripremljeniji za razgovor o spomeniku pa se je češće i detaljnije pozivao na priču o grenadirima. Iako se ta razlika u pristupu zasigurno treba uzeti u obzir, smatram kako u ovom slučaju njezin utjecaj nije toliko važan jer od svojih kazivača nisam želio saznati točne podatke o spomeniku i grenadirskoj brigadi, već prvenstveno s njima povezane oblike sjećanja na riječku prošlost.

S kazivačima sam se u dva odvojena navrata susreo ispred glavnog ulaza u groblje te sam, nakon pozdrava, a u slučaju susreta s kazivačem P. B. i upoznavanja, ulaskom u prostor groblja započeo snimati naše razgovore. Razgovore sam proveo u obliku polustrukturiranih

intervjua, usmjerujući kazivače unaprijed pripremljenim pitanjima kada bih zaključio da su se previše udaljili od teme koja me je zanimala. Uz pitanja kojima sam tijekom šetnje grobljem želio saznati više o identitetima kazivača – o njihovom porijeklu te sudjelovanju u kulturom životu Talijana u Rijeci – pripremio sam i pitanja pomoću kojih bih mogao ustanoviti kakav je njihov pogled na riječku prošlost. Dolaskom do spomenika grenadirima zamolio sam ih da mi kažu sve što o njemu znaju i što smatraju da predstavlja, zanimajući se i za njihov osobni odnos prema spomeniku – posjećuju li ga ikad, doživljavaju li ga važnim mjestom i slično. Razgovor o njemu i o drugim temama potom smo nastavili i nakon udaljavanja od spomenika, do izlaska s prostora groblja.

5.1. Shvaćanja prošlosti i identitetsko pozicioniranje kazivača

Na početku našeg razgovora, **po ulasku na prostor groblja Kozala**, kazivač P. B. je bez ikakve intervencije s moje strane počeo pričati o okolnostima u Rijeci prije i nakon Prvog svjetskog rata, s obzirom da je unaprijed znao što je predmet mog zanimanja. Pritom me je upozorio kako bih, da bih uopće mogao razumjeti ono o čemu će mi pričati, zapravo trebao proučiti čitavu riječku povijest, o kojoj se puno može saznati i na samom prostoru groblja. U daljnjem se je razgovoru često povodio tom mišlju, zbog čega se je trudio predočiti mi povijesnu dimenziju grada u kojem se nalazimo, ističući prije svega posebnost i složenost prilika u kojima se Rijeka, pod ugarskom vlašću razapeta između talijanstva, hrvatstva i autonomaštva, nalazila prije navedenog rata. S druge strane, ulazak u prostor groblja je kazivačicu V. B., nekoliko generacija mlađu od kazivača P. B., podsjetio na davni događaj iz vlastitog života: „Ovdje sam bila prijatelju iz razreda na pogrebu, on je isto [bio] Talijan“. Upravo će element pohađanja talijanskih škola i sudjelovanje u aktivnostima organizacija riječke talijanske manjine (radionice, izleti, koncerti, predstave, predavanja) zauzimati središnje mjesto njezinog kazivanja, na temelju kojeg će se osvrutati na određene teme prilikom našeg razgovora.

Pričajući o **povijesti grada**, P. B. je posebno naglašavao njegovu vjekovnu povezanost s talijanstvom, čije korijene nalazi već u razdoblju Rimskog Carstva, kada je današnje područje Rijeke, o čemu svjedoče materijalni ostaci kao što su Rimska vrata u Starome gradu, služilo kao jedna od strateških točaka obrane od navale barbara. Dokaze o stoljetnoj prisutnosti talijanstva na ovim prostorima pronašao je i u renesansnoj književnosti, ističući kako „Dante na *Božanstvenu komediju* kaže, 'kamo završava Italija? – na Kvarneru“. To je potkrijepio i podatkom da su krajem 16. stoljeća riječke gradske vlasti odlučile latinski

zamijeniti talijanskim kao jezikom uprave, kako bi šire stanovništvo moglo čitati i razumjeti službene dokumente. Iz razloga što su „uvijek govorili talijanski (...), zapravo jedan venecijanski dijalekt“, kazivač smatra kako su Fiumani, usprkos snažnim težnjama za neovisnošću, na kraju Prvog svjetskog rata osjećali veću povezanost s talijanskim nego bilo s kojim drugim nacionalnim identitetom: „oni bi pripadali Italiji jer to je bila njihova kultura, njihov jezik“. To se u konačnici, kako je zaključio, uvelike odrazilo na pozitivno prihvaćanje dolaska Gabriela D'Annunzija s talijanskim vojnicima i uspostavljanja talijanske vlasti.

Oslanjajući se u znatnoj mjeri na vlastito životno iskustvo, kazivač se osvrnuo i na neizbježnu povezanost Rijeke s Hrvatskom u međuratnom razdoblju, u prvom redu sa Sušakom i okolnim hrvatskim područjima od Kastva do Grobnika:

„Iz Grobnika su bili u luci, su radili, znaš, ljudi. A od Kastava su bili na brodogradilište. Mljekarice su dolazile svako jutro, znaš, i to pet kilometara, pješke. (...) Mi smo bili uvijek dobri sa Sušačanima.“

No, prisjetio se i kako je fiumansko stanovništvo gajilo stanovitu averziju prema Hrvatskoj kao državnoj tvorevini, što je šaljivo opisao riječima svoga prijatelja: „Fiumani su voljeli Hrvate, nisu voljeli Hrvatsku“. Smatra kako je upravo Sušak, u kojeg je često i sam ilegalno prelazio kao dječak te kojeg se sjeća kao „fantastičnog gradića“, izgubio svoj identitet nakon Drugog svjetskog rata i progona Talijana iz Rijeke, kada je postao tek dio grada koji nosi hrvatski naziv za „Fiume“:

„Sušačani su izgubili svoj identitet istovremeno kad su potjerani Talijani iz Rijeke, iz Fiume. (...) Sušak je nestao! A mogu ti reći i još jednu stvar, ja sam bio živ onda, ne? Sušak je bio takav gradić da si mogao jesti s poda!“

Usprkos golemoj izloženosti grada talijanskim utjecajima, kazivač je naveo i neke primjere antagonizama Rijeke i Italije. Tako se prisjetio događaja kada je u razdoblju nakon D'Annunzijevo odlaska i prije pripojenja Rijeke Italiji, aneksionistička delegacija Mussoliniju, koji je nakon „marša na Rim“ u *danuncijevskom* stilu 1922. godine postao talijanskim premijerom, ponudila Rijeku „na srebrnom tanjuru“, na što je on reagirao neodlučno, postavljajući pitanje „Jeste li sigurni da Fiumani hoće Italiju?“. Smatrajući taj događaj pokazateljem neprimjerenog ponašanja Italije prema Rijeci, kazivač je stvorio mišljenje, često neodobravano od njegove okoline, da je dobro što je po završetku Drugog svjetskog rata Rijeka na kraju pripala Jugoslaviji, koja je „napravila sve i svašta da dođe do toga, a Italija ništa“. Takve su prilike, smatra, za talijansko stanovništvo u tom gradu ipak rezultirale mnogim teškim i negativnim posljedicama, pri čemu je iz Rijeke po njegovim

riječima otišlo „devedeset tri hiljada ljudi“ koji ni u Italiji nisu naišli na primjeren tretman, zbog čega su se mnogi raselili po čitavome svijetu:

„Čuj, oni su išli na gore, ne na bolje, znaš. Ti ne znaš kako su tretirani u Italiji. (...) Cijele familije odijeljene od, to je bilo... Većina njih su emigrirali u Kanadi, u Australiji ima puno. Jedan piše iz Urugvaj. Svugdje su.“

Iako je priznala kako na kozalsko groblje ne dolazi često – pošto je grobnica njezine obitelji smještena u Splitu, a na Kozali nije pokopan nitko čiji bi grob posjećivala – kazivačica V. B. istaknula je kako je upoznata s njegovom važnošću za Rijeku i riječke Talijane, sjećajući se priča koje je slušala prilikom organiziranih obilazaka groblja u osnovnoj i srednjoj školi:

„ (...) sa školom [smo] isto došli ovdje, i govorili su nam o povijesti, proveli su nas kroz sve te spomenike, sve Talijane nam nabrojali, jasno. Da, ako nekoga zbilja zanima što je bilo [s Talijanima u Rijeci tijekom prošlosti], prvo gdje će doći, doći će ovdje. Nakon toga će ići u *Circolo* [prostor *Zajednice Talijana Rijeka*] istraživati što se desilo s tim ljudima koji su ovdje stacionirani. (...) Mislim da je ovo groblje (...) na neki način i talijansko groblje“

Ovdje je važno naglasiti kako je kazivačica upozorila na mnogobrojne nadgrobne spomenike istaknutih pojedinaca iz riječke i talijanske prošlosti, na koje se je kazivač P. B. ponekad osvrtao kada bi ih ugledao prilikom šetnje grobljem, „koristeći“ ih kao dodatne izvore objašnjenja prilikom našeg razgovora.⁴³

Povijesnu važnost groblja Kozala kazivačica V. B. također je naglasila prisjećanjem kako se je „baš na ovom groblju, na kraju krajeva, vodila, prava pravcata bitka“, vjerojatno misleći na borbe D'Annunzijeve pristasa s talijanskim vladinim snagama tijekom „Krvavog Božića“ 1920. godine (usp. slika 10). Ipak, napomenula je kako je mnoge stvari zaboravila otkad je završila školu, a i povijest ju, kako tvrdi, nikada nije previše zanimala. Zbog toga, priznaje, o riječkoj prošlosti zna vrlo malo. Tako je, govoreći o počecima talijanske prisutnosti na riječkom području, sa sigurnošću izdvojila tek razdoblje nakon Prvog svjetskog rata, kada su Talijani nadvladali hrvatske političko-teritorijalne težnje i zadržali svoju prevlast u Rijeci gotovo do završetka Drugog svjetskog rata:

⁴³ Kao primjer navodim kazivačeve riječi prilikom našeg prolaska pokraj grobova talijanskih veterana ratova za ujedinjenje Italije: „Zamisli! Rijeka je prihvaćala svih! Tu su pet *garibaldinaca* koji su se borili s Giuseppe Garibaldi. (...) Vidiš, to su došli u Rijeci, nastanili se, oženili, umrli su i tu su pokopani. Oni nisu rođeni u Rijeci. Zanimljivo je, mogu ti poslije dati podatke i to. Ubaldo Ballarini [pokazuje na prvi u nizu nadgrobni spomenika], on je, ovaj, stric od Amleta Ballarini koji je predsjednik *Societa di Studi Fiumani* iz Rima. Možda si čuo o njemu. (...) [Talijanski] konzulat obavezno dođe tu kad je Dan Mrtvih“.

„Bilo je tih nesuglasica da li će Rijeka biti hrvatski ili talijanski grad. (...) Proglašena je prvo hrvatskim gradom, i dan poslije talijanskim gradom. (...) Ali ja i povijest si nismo baš na 'ti', tako da ti ne bih voljela reći nešto krivo.“

Jedan od razloga lošeg poznavanja povijesnih prilika kazivačica vidi u tome što smatra da spada u generaciju koja ne posjeduje iskustvo bilo kakvog rata na vlastitoj koži:

„Ja sam rođena 1990., tako da sam ja zapravo sve ratove... preskočila! Tako da što se tiče ratovanja i općenito samog rata, meni je to dosta velika nepoznanica, jer nisam morala ni bježati, niti se skrivati, niti sam čula bombe, i ne znam što sve ne. Tako da sam ja dijete novog milenija... ne-ratovanja.“

SLIKA 10:

Bataljun D'Annunzijevih alpinaca na liniji obrane kod kozalskog groblja tijekom „Krvavog Božića“ (razglednica).

Izvor:

<http://cartolinebologna.xoom.it/virgiliowizard/impresa-fiumana?SESS681c279894a018eef26a35c15d7be986=0e647a033ee3ff7e05cbcd02ced378d1>, preuzeto 15. 1. 2014.; autor nepoznat; uredio Emiro Fantini.

Kazivačica je, dakle, povezala manjak **vlastitog životnog iskustva vezanih uz velike povijesne događaje**, kao što su ratovi, s činjenicom da se u svojem sjećanju ne okreće takvim temama iz prošlosti. Pričajući pak o razdoblju svoje mladosti u Rijeci, prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata, P. B. je često spominjao s tim ratom povezane događaje kojih se osobno sjeća. Tako je, na primjer, podsjetio na podatak kako je u Rijeci postojala poprilično mnogobrojna zajednica Židova, za čiji su progon i gotovo potpuno uništenje bili krivi

nacistički okupatori, koji su 1944. minirali i zapalili velebnu sinagogu,⁴⁴ čemu je i sam svjedočio:

„Židovi su rekli da nigdje nisu tako dobro živjeli kao što su živjeli u Rijeci. Jer su živjeli kao ostali građani, znaš. U Rijeci nije bilo bitno dal' si ti Hrvat, dal' si ti Židov, dal' si ti bilo što, znaš. U Rijeci svi su bili jednaki, znaš. Tako da kad je došla, ovaj, kad su Nijemci počeli pokupiti Židove, Fiumani su se čudili! Pokupili su jednoga, na primjer... šta, i on je bio Židov?! – nisu ni znali da je Židov, razumiješ! (...) A sinagoga, jedna od najljepših sinagoga... Bio sam tamo! Da, rekli su da će ju dignuti u zrak, ali nisu je dignuli u zrak nego su [je zapalili].“

Govoreći o **identitetu talijanskih građana Rijeke** za vrijeme talijanske vlasti, P. B. je naglasio kako je tada postojala određena svijest o međusobnim razlikama Fiumana i Talijana:

„(...) najbedastiji čovjek u Rijeci je govorio četiri jezika. A Talijani su tupi za jezik, nemaš pojma! Mi smo, Fiumani su zvali Talijane '*Regnicolli*', od '*Regno de Italia*' – 'Kraljevina Italija'. '*Regnicolli*', jer tamo su bili. A mi smo bili Talijani-Fiumani! Mi nismo bili Talijani. Fiumani – to je točan naziv.“

Zbog takvog osjećaja postojanja određene posebnosti Rijeke kao zasebne kulturne, geografske i političke sredine, drugačije od svoje neposredne okolice, kazivač se, kako priznaje, često ljutio na izjave o Rijeci kao dijelu Istre, Dalmacije, ili nekih velikih državnih tvorevina kao što je i sama Kraljevina Italija. „Fiume je uvijek težila da bude nezavisna, i od jednih i od drugih“, navodi, i dodaje kako je oduvijek samu sebe održavala pomoću razvijene industrije i trgovine, pa se zbog ekonomske samo-opstojnosti razvio i osjećaj političke nezavisnosti. Takav je grad privlačio ljude iz raznih dijelova Europe, te kazivač naglašava kako su „sve moguće nacije (...) postojale u Rijeci, i dobro smo živjeli, bez svađe“. Potvrda riječkog **multikulturalizma** i **otvorenosti** pritom se, kako je često ukazivao, može pronaći upravo na gradskom groblju Kozala:

„Vidiš, imaš recimo, Arturo, vidiš [pokazuje na grob]. Pazi, ako hoćeš vidjeti kome pripada jedan čovjek, najviše ćeš razumjeti preko imena, ne preko prezimena. Jer tu ima svašta, imaš boemski [tj. češki], mađarski, talijanski, sva imena! Još jedna stvar, Rijeka ti je uvijek bila otvoreni grad, znaš, i kod nas u Fiume normalna stvar je bilo miješanje brakova, koliko god si htio. I to brakovi koji su se zadržali kroz godine, nije bilo razvoda.“

⁴⁴ Više o tome u Matejčić 2007:312–315. O veličini zajednice Židova u Rijeci prije Drugog svjetskog rata svjedoče i dva poprilično velika ukopna polja židovskih grobova na Kozali, u neposrednoj blizini spomenika grenadirima (usp. Glavočić 2002c).

Tome je dodao kako bi na Kozali trebalo očuvati grobove starih Fiumana, što se narušava neprestanim prekopavanjima grobova koji se danas smatraju napuštenima: „To je groblje od Fiumana. Ja ne znam zašto dođe eksproprijacija tu kad ima novo groblje gore [na Drenovi], a Fiumani žele biti pokopani ovdje [smijeh]“. Iako je od samih početaka služilo pokapanju ljudi različitih društvenih i kulturnih skupina, a ne samo Fiumana, smatram kako je kazivač ovom primjedbom ukazao na problem da se na kozalskom groblju, gdje je zbog nemogućnosti daljnjeg prostornog širenja već dosegnuta maksimalna iskoristivost terena (usp. Glavočić 2002c:33), takvim prekopavanjima radi otvaranja novih grobnih mjesta zapravo uništavaju dokazi o multikulturnoj prošlosti Rijeke.

Osvrćući se na značajke talijanske nacionalne manjine u regijama današnje Hrvatske, kazivačica V. B. također je istaknula svojevrsnu posebnost Rijeke u odnosu na Dalmaciju i Istru. Dotaknula se i pitanja multikulturalizma, vidljivog na prostoru groblja, s čime se je u Rijeci osobno najviše susretala upravo u talijanskim školama, za koje, sudeći prema vlastitom iskustvu, tvrdi da prihvaćaju „ljude svih nacija“:

„Jer, u mojoj školi ima svega, u smislu... Najmanje ima Talijana! (...) Evo jedan slučaj koji je bio u mom razredu, došao je dečko iz Beograda. (...) Ali bilo je i drugih, (...) iz Alžira, iz Kine, iz Kanade, iz Francuske, iz Makedonije. Mislim, ima ih od svuda, doslovno. U mojoj školi ima svega samo ne Talijana [smijeh].“

Ipak, naglasila je postojanje pravila o zabrani pričanja hrvatskog jezika u prostoru škole:

„(...) s tom zabranom pričanja hrvatskog jezika, to je smiješno, jer imamo 'Hrvatski jezik i književnost' kao predmet, ali ne samo to, već i živimo u Rijeci. Ako smijem pričati engleski u školi, zašto ne bih smjela pričati hrvatski? To je nešto što mi nikada baš nije bilo pretjerano jasno.“

Spomenula je kako je zbog toga i sama jednom prilikom bila opomenuta ukorom, pretpostavljajući kako je razlog svemu tome nastojanje da se kroz školski sustav u Rijeci očuva talijanski jezik.

Govoreći o **poimanju vlastitog identiteta**, za razliku od kazivača P. B. koji je sebe u nekoliko navrata nazvao Fiumanom, ističući „ja sam Fiuman, ja ne mogu biti drukčiji!“, kazivačica V. B. je u jednom trenutku razgovora izričito naglasila kako se osjeća kao Talijanka, a nikako kao Fiumanka, iako unutar svoje obitelji talijanskih korijena pripada drugoj generaciji rođenih u Rijeci. S jedne strane kao razlog navodi vlastito odbijanje učenja fiumanskog dijalekta, urbanog mjesnog govora kojeg sama tumači kao mješavinu riječke čakavštine i talijanskog jezika. Njegovo poznavanje smatra važnim u pristupu Fiumanima:

„(...) to je zapravo jako bitno za Fiumane – da znaš pričati fiumanski. Ako pričaš fiumanski ti si dio njih. Prihvatit će te, tko god ti bio (...)“⁴⁵. Ipak, navodeći za primjer svojeg brata koji ga je naučio jako dobro, poznavanje fiumanskog dijalekta ne mora nužno značiti da će se time netko osjećati Fiumanom. S druge strane, kazivačica priznaje kako prema Fiumanima u određenoj mjeri ima negativno mišljenje, smatrajući ih poprilično konzervativnom i izoliranom skupinom uglavnom starijih ljudi koji prema ostalima gaje određene predrasude. Zbog toga se, kao i Talijani koji žive u Rijeci, a ne smatraju se Fiumanima, uglavnom drže za sebe:

„Fiumani su dosta škrti (...) sa konverzacijom i općenito sa dijeljenjem bilo kakvih informacija, i u razgovoru. (...) Nije samo do hrvatskih stanovnika, nego općenito, prema ljudima. Znači, ako ti dođeš u *Circolo* i ti nisi Talijan ili Fiuman, tebe neće možda potjerati, ali će te čudno gledati, i neće ti biti ugodno biti tamo. To je činjenica.“

Kako je ranije u tekstu spomenuto, kazivač P. B., koji bi prema vlastitom poimanju pripadao krugu Fiumana na kojeg se kazivačica osvrnula, kao neke od važnijih odlika nekadašnje Rijeke naveo je upravo njenu otvorenost i modernost. U vezi s tim prisjetio se **Gabriela D'Annunzija** i ustava kojeg je pripremio za svoju Talijansku Regenciju Kvarnera, ocjenjujući ga „najboljim ustavom koji je ikada postojao“. Smatrajući kako i danas služi za primjer ostalim državama, kazivač je istaknuo neke od naprednih točaka koje je ustav sadržavao, među kojima su razvijena prava žena (uključujući i pravo glasa), naglasak na radničkim pravima, ali i pravo na razvod braka, što ni u Italiji tada nije bilo moguće.⁴⁵ Navedeno djelomično ilustrira kazivačevo pozitivno shvaćanje D'Annunzijeve ličnosti, za kojeg smatra da je u Rijeci želio napraviti „novu Italiju“, dok se varaju svi oni koji „kažu da je od D'Annunzija proizišao fašizam“.⁴⁶ Ipak, prema njegovom je mišljenju Mussolini „sva gesla, sva mota (...) ukrao od D'Annunzija“, pri čemu je

⁴⁵ Ustavom, odnosno *Statutom ili Nacrtom novog uređenja Slobodne Države Rijeke* analitičko-kritički bavila se Ljubinka Toševa-Karpowicz (2007:112–130), a kritički osvrt daje i Goran Moravček (2006:69–70), naglašavajući nesrazmjer između romantičnih ustavnih odredbi i postupaka koji su se primjenjivali u praksi.

⁴⁶ Usprkos tome što se D'Annunzija doista često povezuje s fašizmom, zbog čega bi se Rijeka mogla smatrati prvom fašističkom državnom tvorevinom u povijesti, Ljubinka Toševa-Karpowicz navodi kako istraživanje Emiliane P. Noether o korespondenciji „od oko 150 pisama koje su D'Annunzio i Mussolini razmijenili u razdoblju između 1. siječnja 1919. i 7. veljače 1938.“ ističe da se u onom dijelu vezanom za riječku okupaciju „ni na koji teorijski poznat način ne može kodificirati odnos između D'Annunzija i fašističke ideologije“ (2007:15). D'Annunzijevim čestim epitetom da je „Ivan Krstitelj fašizma“ bavila se i povjesničarka Lucy Hughes-Hallett u knjizi *The Pike: D'Annunzio: Poet, Seducer and Preacher of War* (2013), zaključujući između ostalog kako je, iako se D'Annunzija nikako ne može smatrati fašistom u punom smislu riječi, fašizam bez sumnje krenuo putem kojeg je upravo on utabao (usp. Petrić 2013).

„D'Annunzio [...] bio karizmatična ličnost (...) pjesnik, što hoćeš (...). S njime se praktički *Belle Époque* završava. On je bio nešto posebno, znaš... [Ljudi] su ga obožavali u Italiji, dok je Mussolini bio [uz smijeh kazivač rukom gestikulira nešto nisko] niš', razumiješ! Mussolini se bojao njega, on nije mogao doći na vidjelo zbog D'Annunzija.“

D'Annunzija se je u svojem kazivanju dotakla i kazivačica V. B., dovodeći ga u vezu sa samim prostorom kozalskog groblja, sjetivši se podatka da je nakon „Krvavog Božića“ na spomenutom groblju održao jedan od svojih posljednjih govora u Rijeci, zaključivši iz toga kako je „ipak značio nešto za Rijeku kada su mu dozvolili da drži govor nakon poraza“. Ipak, iako je navela da je o njegovoj ličnosti učila u školi, kako s obzirom na njegovo književno stvaralaštvo, tako i o njegovoj političkoj važnosti za talijansku i riječku povijest, priznala je kako sama ne bi znala reći mnogo o njemu, osim da je među riječkim Talijanima uvijek bio slavan i hvaljen.

Iz svega prethodno navedenog može se izvesti poprilično očigledan, ali ipak važan zaključak: među riječkim stanovnicima talijanskih korijena postoje različiti načini vlastitog identitetskog poimanja. Drugim riječima, bez obzira koliko je generacija njihovo porijeklo prostorno vezano uz Rijeku, ne smatraju se svi riječki Talijani nužno Fiumanima, kod kojih lokalni element riječkog talijanstva djeluje u najmanju ruku jednako važno kao i njihov osjećaj pripadnosti talijanskoj naciji ili narodu.⁴⁷ Također, primjetno je kako se kazivači, neovisno o razini njihovog poznavanja historiografskih podataka, u sagledavanju prošlosti Rijeke „sjećaju“ njezine kulturne raznolikosti, a time i u njoj prisutnog talijanstva s kojim u vezu među ostalim dovode Gabriela D'Annunzija.

5.2. Naracije o spomeniku grenadirima

Kada smo prilikom razgovora i šetnje po groblju došli do samog spomenika grenadirima, za kojeg je kazivačica V. B. rekla da joj je otprije poznat, no ne navodeći je li ikada svjedočila nekom obliku njegovog komemoriranja, ponovno se u fokusu pojavila figura Gabriela D'Annunzija. Usprkos dojmu nesigurnosti kojeg je odavala dok je o njemu govorila,

⁴⁷ Ljubinka Toševa-Karpowicz prenosi kako je jedan od ciljeva talijanskih aneksionista, objavljenih u listu *La Vedetta d'Italia* („Straža Italije“) iz srpnja 1919. godine, bilo „djelovati na način da se u Rijeci dominantna lokalna svijest pretvori u talijansku nacionalnu“ (2007:83), što potvrđuje moj zaključak o postojanju dva identitetska obrasca među riječkim Talijanima. Kako spomenuta autorica dodaje, „[i]sticanje ovoga cilja pokazuje da u Rijeci osjećaj pripadnosti talijanskoj naciji i talijanskom nacionalnom identitetu nije bio dovoljno snažan, a ta je konstatacija rušila sve tvrdnje o 'talijanstvu' Rijeke koje su korištene kao argument [za njezinu aneksiju Italiji]. *Consiglio Nazionale* [Talijansko Narodno Vijeće] znao je da se dugotrajni osjećaj pripadnosti u Rijeci izražavao kao lokalpatriotizam i pragmatizam, kao svijest i identifikacija s lokalnom sredinom, što je Rijeku politički karakteriziralo sve vrijeme njezina postojanja u krilu Habsburške Monarhije (...)“ (ibid.).

spomenik je odmah prepoznala kao talijanski i ratni, prvenstveno uz pomoć natpisa s ploče koji spominje devet palih talijanskih grenadira, prisjećajući se i kako su mnogi Talijani poginuli u Rijeci tijekom ratova bili pokopani na groblju i ispod obližnje crkve:

„Četiristo pedeset vojnika je poginulo ovdje [u Rijeci] i pokopani su ovdje na ovom groblju. Moguće da je ovdje... Jer tu su, piše da [misli na natpis '*QUI RIPOSANO LE SALME DI 9 GRANATIERI ITALIANI*' s pločice na spomeniku] tu počivaju talijanski vojnici, ovi koji su bacali granate kao... Znači, tu ih ima devet. Znači, vjerojatno su to ti pali vojnici kad je bio taj 'Krvavi Božić', to s D'Annunzijem što je bilo.“

Za posmrtno ostatke koji se nalaze ispod spomenika kazivačica je, dakle, pretpostavila da pripadaju vojnicima zaduženima za bacanje granata, na što ju je navela sama riječ „*granatieri*“ iz natpisa, ne odajući dojam da je uopće upoznata s postojanjem brigade imena „*Granatieri di Sardegna*“. Također, pogrešno je navela kako je na području Rijeke poginuo toliki broj vojnika, vjerojatno se u sjećanju pozivajući na ploču u kosturnici ispod crkve Svetog Romualda i Svih Svetih na kojoj piše kako se u njoj nalaze ostaci četiristo devedeset i sedam talijanskih vojnika koji su 1932. godine sakupljeni s raznih groblja u Rijeci, Istri i južnoj Sloveniji.

Reljef s vojnikom, pored natpisa jedini preostali izvor informacija na spomeniku grenadirima, kazivačica je protumačila kao prikaz poraza, s obzirom da čovjek sa šljemom, simbolizirajući vojnika, sa spuštenim mačem gleda u pod.⁴⁸ Uzevši u obzir i talijansku zastavu kojom je vojnik ogrnut, zaključila je kako se najvjerojatnije radi upravo o jednom dijelu poginulih vojnika tijekom „Krvavog Božića“, i to onih koji su se borili na strani D'Annunzija:

„Mislim da su to čak D'Annunzijevo vojnici, jer D'Annunzio je imao veliki utisak ovdje na Rijeku (...) Devedeset posto sam sigurna da su to D'Annunzijevo vojnici.“

Tu je tvrdnju kazivačica potkrijepila već spomenutom D'Annunzijevom slavom među talijanskim Riječanima, koji su prema njezinom mišljenju možda podignuli taj spomenik kako bi mu iskazali čast, u spomen na njegove u gradu tragično stradale pristaše. Ipak, nekoliko puta je naglasila kako se možda ipak radi o nečemu drugome, pošto zapravo ne zna o čemu je

⁴⁸ Govoreći o metaforama kulturno univerzalnih sustava tjelesne orijentacije, u smislu binarnih opreka iznad/ispod, desno/lijevo, ispred/iza i unutar/izvan, Connerton primjećuje kako je padanje nužno stanje pozicije stajanja, jer samo pomoću pada možemo shvatiti uspravno držanje. Pritom, „ako, na primjer, promatramo deprimiranu osobu, vidimo vertikalnost ljudskog držanja u otežanom stanju: glava je pognuta, ramena spuštena, ruke padaju po strani (...)“ (2011:87).

točno riječ, već može samo pretpostaviti na temelju onoga čega se sjeća iz povijesti u kombinaciji s „tragovima“ sa samog spomenika.

S obzirom da je znao kako ćemo razgovarati o spomeniku grenadirima, dolaskom na isto mjesto kazivač P. B. je s pripremljenog papirića pročitao tekst s osnovnim podacima o brigadi „*Granatieri di Sardegna*“, navodeći kako i kada je nastala, te kako se s vremenom mijenjala njezina funkcija, postajući od osobne plemićke garde opremljene granatama iz doba savojske Kraljevine Sardinije (17. stoljeće), pješadijskom brigadom istog imena koja sve do danas čini važan dio talijanske vojske. Ipak, kazivač je tom prilikom također pogrešno povezo naziv brigade s porijeklom njezinih pripadnika, rekavši: „To su bili sve mladi dečki sa Sardinije“.

Spominjući u nekoliko navrata časopis *Fiume*, u čijem izdavanju u Rimu sudjeluje i *La Società di studi Fiumani*, P. B. mi je donio iz njega fotokopirani tekst koji govori o „protagonistu riječkog pothvata“ Carlu Reini, tadašnjem zapovjedniku navedene brigade i D'Annunzijevom pomagaču u pripremi marša na Rijeku 1919. godine.⁴⁹ Po svemu sudeći taj je tekst na mojem sugovornika djelovao kao podsjetnik na događaje o kojima mi je govorio, što se primjerice moglo naslutiti u dijelu njegove priče o tome kako su stanovnici Rijeke 1918. godine s oduševljenjem i radošću dočekali grenadire prilikom njihovog dolaska s ostalim savezničkim trupama.⁵⁰ Njihov je boravak u Rijeci prepričao na slijedeći način:

„*Granatieri*... Ljudi su poludjeli ovdje, to je bilo urnebes! Ima slike, znaš, postoje, to je grljenje ovako za poludit' [uzbuđeno priča]! (...) To je bilo 1918., poslije što je završio [Prvi] svjetski rat. I ti *granatieri* su došli sa trupama koje su došle. Englezi su bili, Francuzi i tako dalje. Ali najviše je na njih stanovništvo [pozitivno reagiralo], ludi su bili! (...) Uglavnom, to je bila takva ljubav između Fiumana i *granatieri*, najviše su njih voljeli, ne znam zbog čega ali najviše su njih voljeli. Čuj, ti kažem, urnebes je bio to. (...) Poslije toga su smanjili talijanski kontingent, i *granatiere* su poslali opet natrag. Nisu poslani u Rim kamo su trebali stati nego... I, kad su morali otići, s vlakom, u Ronchi su ih poslali, znaš, oni su bili protiv toga, ne? [Netko od njih] je rekao: 'ne brinite Fiumani, mi ćemo se vratiti!'. I vratili su se! S D'Annunzijem, ne? (...) I uglavnom, bili su tamo, i, čuj, oni su trebali karizmatičnu osobu koja će [ih] voditi, u Rijeci, to je sve potjecalo od *granatieri*, znaš. A izabrali su D'Annunzija. D'Annunzio je bio za to, i taj Reina je organizirao sve, i vratili su se sa D'Annunzijem. I onda su počeli ti sukobi i ovako dalje. Dok je došao „*Natale di Sangue*“, to je „Krvavi Božić“ (...) I onda su [se] morali [predati],

⁴⁹ Puni naslov članka, autora Leonarda Malateste, glasi *Un protagonista dell'Impresa di Fiume: il maggiore Carlo Reina* (2011).

⁵⁰ S tim u vezi autor navedenog članka prenosi zapis jednog talijanskog časnika o tome kako su se „grenadiri' i Fiumani zauvijek ujedinili nerazdvojivim bratstvom“ (Malatesta 2011:70).

da ne dolazi, da ne budu ubijeni žene i djeca. To je bio bratoubilački rat, znaš. (...) Jer praktički, Talijani su morali tjerat Talijane! I otišli su, znaš.“

Prateći pripovjednu liniju kakva se o događajima neposredno nakon Prvog svjetskog rata u Rijeci može pronaći u historiografskoj literaturi (npr. usp. Malatesta 2011; Moravček 2006:43–49,86–89), kazivač je poprilično emotivno govorio o odnosu grenadira prema Rijeci, odnosno Fiume, kao i o njihovoj povezanosti s talijanskim dijelom njezinog stanovništva. Treba naglasiti kako je kazivač pritom upravo grenadire naveo kao ključnu figuru u odabiru Gabriela D'Annunzija za vođu prilikom njihovog povratka u Rijeku, čime se naglašava važnost njihove uloge u priči o daljnjim događajima koji su, u konačnici, doveli do pripojenja Rijeke Italiji.

Govoreći o samome spomeniku i razlogu njegovog podizanja, kazivač je, slično kao i kazivačica V. B., naveo verziju kako su upravo bratoubilački događaji⁵¹ oko „Krvavog Božića“ među ostalim rezultirali i smrću nekih grenadira, kojima je, zbog specifične povezanosti njihove brigade s Fiumanima, sagrađena posebna kosturnica s pripadajućim spomenikom. Njegovim riječima:

„(...) kad je bio 'Krvavi Božić', '*Natale di sangue*', poginuli su neki od njih, a grad je podigao za njih spomenik – samo [za] *Granatieri di Sardegna* – ostali su pokopani u kosturnici [ispod crkve Sv. Romualda i Svih Svetih] – pazi, postojali su *arditi*, postojale su druge [jedinice talijanske] vojske – i, uglavnom, zato su ovdje pokopani.“

S obzirom na njegovo viđenje uloge brigade *Granatieri di Sardegna* u događajima između 1918. i 1921. godine na riječkom području, kazivač time izričito dovodi vojnike pokopane ispod spomenika u vezu s D'Annunzijem, smatrajući da su poginuli tijekom „Krvavog Božića“ boreći se na njegovoj strani.

Na moje pitanje o razlozima trenutnog stanja spomenika, kazivač je za „krivca“ njegovog zanemarivanja i oštećenja, koja nije posebno isticao, jednostavno proglasio „komunistički“ sustav koji je nakon Drugog svjetskog rata uveden zajedno s novom jugoslavenskom državom. Pritom ni u jednom trenutku nije spomenuo kako je spomenik nekada sadržavao ploče s nazivom brigade i imenima vojnika, niti je govorio o tome posjećuje li spomenik, odnosno prisustvuje li s njime povezanim komemoracijama. Iako je naveo kako Talijanski konzulat u Rijeci prilikom obilježavanja Dana mrtvih na njemu, uz još neke

⁵¹ Raspravljajući o uglavnom posredovanim sjećanjima na ratna stradanja u kolektivnom pamćenju svih naroda SFRJ na Drugi svjetski rat, Renata Jambrešić Kirin ističe striktnu podjelu na antifašiste i fašiste. S obzirom da su potonji imali domaće pomagače (ustaše, četnici, itd.), također je postojala svijest o „bratoubilačkom ratu“ koji je nalazio na oštru osudu, „dok su se primjeri 'bratimljenja' boraca veličali kroz predaje“ (1995:179).

spomenike i grobove, polaže vijence, te da ga povremeno posjećuju i veterani brigade *Granatieri di Sardegna* koji izrazito drže do komemoriranja svih grobova poginulih pripadnika svoje jedinice, kazivač je zaključio kako taj spomenik na kozalskom groblju današnjim Riječanima, pa i onima talijanskog ili čak fiumanskog podrijetla, više ništa ne znači. Kako sam kaže,

„To je povijest (...). Većina ljudi ni ne znaju, znaju da je to spomenik od 'granatieri', a ne znaju zbog čega je taj spomenik. Pogotovo mladi, mladi ne znaju ništa o tome.“

Gotovo isti zaključak iznijela je i kazivačica V. B., koja također nije primijetila izostanak natpisnih ploča, ocijenivši kako, baš naprotiv, „spomenik sam po sebi izgleda dosta novo“. Smatrajući da spomenik danas može imati neku važnost možda samo starijim ljudima, dok novijim generacijama i neupućenima u pripadajući povijesni kontekst vjerojatno predstavlja potpunu nepoznanicu, dodaje:

„Meni iskreno ne znači puno jer nisam upoznata, općenito, s tom poviješću; meni je to samo spomenik. (...) Ako [netko] zna pročitati što piše na njemu, može pretpostaviti što je. Znači, ja ne znam o tom spomeniku ništa, ali mogu zaključiti da se tu radi o talijanskim vojnicima koji su poginuli u tom ratu. (...) Ali, više od toga... ne znam da li bi netko tko je turist ovdje mogao zaključiti da je to od toga.“

Iako su se moji sugovornici međusobno znatno razlikovali s obzirom na generacijsku pripadnost, životno iskustvo, tumačenje svojih identitetskih pozicija, poznavanje povijesnih prilika i raspolaganje konkretnim informacijama, u njihovim shvaćanjima spomenika grenadirima zapravo se ne mogu primijetiti velike razlike. Oboje su, naime, spomenik povezali s razdobljem neposredno nakon Prvog svjetskog rata, vojnike kojima je posvećen s pohodom Gabriela D'Annunzija na Rijeku, a njihovu pogibiju s „Krvavim Božićem“ i D'Annunzijevim porazom. Pogled kazivača na važnost spomenika u kulturi sjećanja današnjih stanovnika Rijeke također je vrlo sličan, jer oboje dovode zaborav koji prijete spomeniku u vezu s „poviješću“, odnosno njezinim nepoznavanjem.

5.3. Spomenik grenadirima: između sjećanja, povijesti i zaborava

Iako još uvijek postoji na riječkom groblju Kozala, spomenik grenadirima danas djeluje neprimijećeno i zaboravljeno, što su na svoj način istaknuli i kazivači P. B. i V. B. „Nedostaje li mu dimenzija javnosti, [spomenik] je u pravilu tek izvjesna masa, ponekad čak i

dobra skulptura ili što drugo, a uvijek nesporazum koji prestaje tek uklanjanjem“ (Franković 1996:18, prema Pejić 2012:10).

Izmjene državnih sustava te odlazak mnogih riječkih Talijana nakon Drugog svjetskog rata, što se prema riječima kazivačice V. B. nastavlja i danas, kada mlađe generacije sve više napuštaju Rijeku radi školovanja ili zaposlenja, uzrokovalo je promjene u nekadašnjoj strukturi sjećanja o Prvom svjetskom ratu i njegovim posljedicama, koja je prevladavala tijekom talijanske vlasti nad gradom. Kako tvrdi Jan Assmann, trajnost sjećanja ovisi prije svega o društvenoj povezanosti te socijalnim i kulturnim „okvirima“, pa se promjenama okvira povećava i mogućnost nastupanja zaborava (2010:111). Primjenom ideja Aleide Assmann (2010) o dinamici kulturnog pamćenja, moglo bi se reći kako u slučaju da prilikom promjene okvira ne nastupi apsolutna cenzura ili potpuno uništenje objekata sjećanja, cjelokupni oblik sjećanja iz nekada aktivne forme, kada su institucije čuvale prošlost prikazujući je kao kanon i bezvremensku sadašnjost, prelazi u pasivnu formu, kada se prošlost počinje sagledavati kao nešto što više nema veze sa sadašnjošću, a mogući dokazi o njoj postaju arhivskim artefaktima. Jednom uskladišteni, ti su artefakti dekontekstualizirani, izdvojeni iz nekadašnjih okvira te otvoreni raznim interpretacijama, a znanje koje posjeduju je samo po sebi inertno, zbog čega netko za njima mora posegnuti i ponovno rasvijetliti njihovu priču.

U tom bi se smislu prostor groblja Kozala mogao shvatiti kao arhivsko skladište, a spomenik brigadi *Granatieri di Sardegna* kao jedan od artefakata, čije se pohranjeno znanje nalazi u opasnosti od zaborava. S jedne strane, očito dosad nije postojala volja da se pokretanjem historiografskih i arheoloških istraživanja napokon znanstveno usuglase činjenice o porijeklu, ulozi i modifikacijama spomenika, čime bi se stalo na kraj pogrešnim i često proturječnim podacima koji se o njemu mogu pronaći u literaturi. S druge strane, uzimajući u obzir tvrdnju Jana Assmanna kako čak i u pismenim društvima tzv. „komunikacijsko pamćenje“, odnosno žive pamćenje o nedavnoj prošlosti, ne zadire dalje od tri generacije (2010:113), danas zapravo vjerojatno ni ne postoji osoba koja bi se sjećala njegove gradnje te događaja i ljudi koje je navedeni spomenik trebao komemorirati. Time je znanje o njemu prepušteno onima koji su tek posredno saznavali njegovu priču, pa s vremenom neupitno blijedi, nailazeći na razne izmjene i interpretacije. To se je moglo primijetiti u samim kazivanjima o spomeniku, pri čemu je čak i stariji pripadnik talijanske manjine fiumanskih korijena, koji očito posjeduje znatno znanje o riječkoj i talijanskoj povijesti, porijeklo i sudbinu spomenika ipak objašnjavao na temelju vlastitih pretpostavki. Predviđajući skorašnje potpuno odumiranje fiumanstva, kazivačica V. B. zaključuje:

„Mislim da će Fiumana biti s vremenom sve manje i manje dok ih više uopće ne bude. (...) Najviše povijesti što se tiče Talijana ovdje, znaju Fiumani, koji će to podijeliti, ali s nekim svojim. Sad, ako ti dođeš i pitaš što je bilo, da, oni će tebi ispričati jednu verziju priče, ali ti neće ispričati cijelu verziju priče. Tako da, mislim da sve to pomalo izumire. Jer, ja sam isto išla u tu školu, Talijan sam, ali vidiš, ne znam puno o tome. A sad, ovi mlađi od mene, oni sigurno znaju još manje. Tako da, za par godina mislim da će se sve manje i manje znati, dok se više ne bude znalo ništa.“

Usprkos tome što je kazivač P. B. prije našeg razgovora u literaturi pronašao određene podatke, to ga nije u potpunosti navelo na pravi put prilikom tumačenja prvobitne namjene spomenika, zbog čega je njegovo objašnjenje bilo gotovo jednako onome kazivačice V. B., kojoj nisam unaprijed spominjao spomenik. Kazivačica je pritom, priznavši kako sama ne zna mnogo, naglasila kako informacije o nečemu uvijek može potražiti u knjigama ili na internetu. Posezanje za različitim medijima, u koje se neprestano ugrađuje sve veća količina novog znanja, zapravo predstavlja važnu karakteristiku modernog doba, za kojeg Connerton kaže da „ima poseban problem sa *zaboravom*“ (2009:1). „Tragedija kulture“ pritom leži u činjenici da je nemoguće pamtititi sve informacije koje se neprekidno umnažaju, zbog čega ih treba na razne načine pohranjivati kako ih se ne bi nepovratno izgubilo (Assmann, A. 2010:93).

Potrebu za neograničenom akumulacijom svjedočanstava te želju da se sva vremena ugrade u jedno mjesto koje će ih štititi od propadanja i zaborava, Michel Foucault (2008) također pripisuje modernom pogledu na svijet, pri čemu komunalna groblja, uz mjesta kao što su muzeji i biblioteke, smatra „heterotopijama“ karakterističnima za zapadnu kulturu 19. stoljeća.⁵² Nazivajući ih „mjestima sjećanja“, Nora (2006) njihovu pojavu povezuje s nestankom rituala u društvu koje je u jednom trenutku prestalo pamtititi, stvarajući pritom mjesta koja će to činiti umjesto njega. „Što je pamćenje manje proživljeno iznutra, više ima potrebu za vanjskim medijima i opipljivim podsjetnicima za egzistenciju koja živi još samo preko njih. Otuda opsjednutost arhiviranjem koja obilježava suvremeno doba“ (ibid.:30).⁵³ Knjige, internetske stranice ili ratni spomenici, kao svojevrsni arhivski spremnici mogu uvelike olakšati svakodnevnicu suvremenom čovjeku, pružajući mu potrebne informacije u trenutku kada ih i treba. No, kako primjećuje John Gillis, „čini se da je mnogim ljudima teško pamtititi bez pristupa uspomenama, slikama i fizičkim mjestima koji služe opredmećivanju

⁵² Foucault pritom napominje da su takva arhivistička mjesta, kao što su muzeji i biblioteke, postojala i ranije, ali ne u modernom obliku javnih institucija, već kao izražaj pojedinačnog izbora, odnosno kao privatne zbirke onih koji su si takvo što mogli priuštiti (2008).

⁵³ Nora upozorava kako je prije 19. stoljeća sjećanje toliko proživljeno svakodnevni život, da ljudi gotovo nisu ni bili svjesni njegovog postojanja, pri čemu su potrebu za arhiviranjem i institucionaliziranim sjećanjem imali jedino Crkva, plemićke obitelji i država (ibid; usp. Foucault 2008; Gillis 2006:175)

njihova sjećanja“ (2006:187), čime se zapravo gubi sposobnost pamćenja i otvara mogućnost nastupa zaborava.

Naglašavajući važnost memorijala kao snažnih mjesta sjećanja, Connerton upozorava kako je inicijalna želja za pamćenjem predodređena strahom i prijetnjom kulturne amnezije. „Odnos između memorijala i zaborava je recipročan: prijetnja zaborava rađa memorijale, a konstrukcija memorijala rađa zaborav. Ako davanjem monumentalnog oblika nečemu što pamtimo isključuje obavezu pamćenja, to je zato što memorijali dozvoljavaju samo nekim stvarima da budu zapamćene, uzrokujući, po principu isključivosti, da se druge stvari zaborave“ (2009:29). Slično formulira i kada govori o „poništenju“ kao jednom od mogućih tipova zaborava koji u modernom društvu može služiti kao odgovor na prezasićenost informacijama: „Reći da je nešto pohranjeno, u arhiv ili računalo, slično je kao i reći da (...) si uvijek možemo priuštiti da na to zaboravimo“ (ibid. 2011:39–40).

Spomenik grenadirima na groblju Kozala također je, uz predstavljanje još jednog monumentalnog dokaza uspostave talijanske nacionalne i političke prevlasti na riječkom prostoru, trebao biti i memorijskim spremnikom konkretnih podataka o umrlim pripadnicima jedne brigade talijanske vojske. Ipak, promjene njegovog početnog „inventara“, odnosno uklanjanje određenog broja tijela vojnika te zamjene velebnih ploča poprilično šturim natpisom od samo osam riječi, rezultirale su upravo značajnom dozom zaborava. Time je spomenik postao krnjim mjestom sjećanja koje, iako sugerira na događaje bliske onome što je trebao obilježavati, danas zapravo ne uspijeva uputiti na vlastitu izvornu namjenu. Tako današnji posjetitelj o funkciji spomenika i vremenu njegove gradnje može samo nagađati, nemajući pred sobom popis imena preostale devetorice pokopanih vojnika. Njih se, uz to, prema jedinom tekstualnom izvoru podataka na spomeniku lako može zamisliti kao „talijanske vojnike koji bacaju granate“, što je, iako ne u potpunosti pogrešno, zapravo daleko pojednostavljeno shvaćanje.

Značajno je za primijetiti kako su važnu ulogu u oba kazivanja – kako prilikom razgovora o talijanskoj i riječkoj povijesti, tako i prilikom razgovora o samome spomeniku – zauzimala sjećanja na Gabriela D'Annunzija i „Krvavi Božić“. Samo ime te povijesne ličnosti i dramatičan naziv događaja s kraja 1920. godine, što su i inače nezaobilazne teme kada se govori o riječkoj, ali i talijanskoj povijesti, očito u njihovoj svijesti i pamćenju djeluju kao istaknuti znakovi, odnosno „figure sjećanja“, kako bi ih nazvao Jan Assmann (2006:53–57). Stoga zapravo ne čudi što su ih kazivači povezali sa spomenikom, usprkos tome što takvo viđenje najvjerojatnije nije potpuno u skladu s „povijesnom istinom“. Naime, iako je Gabriele D'Annunzio netom nakon „Krvavog Božića“ doista prisustvovao ceremoniji odavanja počasti

poginulima u tom sukobu na groblju Kozala (slika 11), i usprkos tome što je jedan pripadnik brigade *Granatieri di Sardegna* možda i poginuo tijekom te epizode, spomenik o kome je riječ, po svemu sudeći, ipak nije direktno povezan sa spomenutim događajima.

Ako su žrtve tog događaja i bile pokopane u njegovoj blizini, spomenik je – ukoliko se prihvati tvrdnja Maria Micicha o španjolskoj gripi – inicijalno podignut iz drugih razloga, odajući počast prvenstveno pripadnicima brigade *Granatieri di Sardegna* koji su umrli zbog posljedica bolesti u periodu od kraja 1918. do sredine 1919. godine. S obzirom da se radilo o razdoblju prije D'Annunzijeveg pohoda na Rijeku, preminuli vojnici nisu mogli imati veze s njime, niti su mogli sudjelovati u sukobima tijekom „Krvavog Božića“, iako su ih kazivači povezali upravo s tim događajima.

SLIKA 11: *Gabriele D'Annunzio* klanja se poginulima tijekom „Krvavog Božića“ na riječkom groblju Kozala.

Izvor: http://www.fiume-rijeka.it/foto_arles/03_im_presa_dannunziana/index_03.htm, preuzeto 12.1.2013., autor nepoznat.

Ipak, iako se naracije, odnosno sjećanja kazivača, možda ne poklapaju u cijelosti s povijesnim činjenicama, spomenik očito nije potpuno zahvaćen zaboravom, već i dalje ukazuje na postojanje žrtava događaja u razdoblju tijekom i nakon Prvog svjetskog rata, kao i na svoje talijansko porijeklo. „Drugim riječima, ono što mrtvom tijelu daje simboličku efikasnost u politici jest upravo njegova višeznačnost, njegova sposobnost pobuđivanja raznovrsnih shvaćanja“ (Verdery 1999:29). Stoga i danas određenim skupinama služi kao komemorativno mjesto – iako možda ne toliko značajno kao neka druga – čije održavanje financiraju talijanske vlasti i na kojemu upravo talijanske institucije, organizacije, udruge, a možda i sami građani osobno, u određenim prilikama polažu vijence i pale svijeće, odajući počast palim vojnicima kojih se tom prilikom sjećaju. Time se povremeno dodatno učvršćuju osjećaji pripadnosti zajedničkoj kulturi i narodnosti u Rijeci postojeće talijanske manjine, čiji pripadnici u samom spomeniku mogu nalaziti dokaz dugotrajne prisutnosti svojih predaka na tom prostoru, gdje su životima platili uspostavljanje talijanske političke prevlasti.

Slično kao što Pierre Nora upozorava na karakteristiku stalne mijene pamćenja (2006:24),⁵⁴ John Gillis podsjeća kako se identitet i pamćenje – inače međusobno povezani politički i društveni konstrukti, a ne fiksni materijalni predmeti – s vremenom neupitno mijenjaju (2006:171). Također napominje kako se danas više ne možemo oslanjati na kolektivno pamćenje i kolektivni identitet kao što su to ljudi nekada činili oslanjajući se na koncept nacije, pri čemu je jedna od odlika post-nacionalnog modernog društva da svatko simultano pripada nekolicini različitih skupina – od kojih svaka posjeduje vlastito kolektivno pamćenje – koje ga znatno identitetski određuju (ibid.:188).

Današnjim Riječanima fiumanskog i talijanskog porijekla sjećanje na zasluge brigade *Granatieri di Sardegna* tijekom i netom nakon Prvog svjetskog rata možda više nema, niti će ikada imati, u emotivnom pogledu jednako značenje kao što je imalo „istoj“ društvenoj skupini koja je živjela u tom razdoblju povijesti. Ipak, protok vremena i društvene promjene su prošlost vezanu uz spomenik oblikovali u upamćeni kolektivni mit i pripadajuće simboličke figure, važne za identitet grupe, što su prema Janu Assmannu pokazatelji „kulturnog pamćenja“ (2006:63–67). Ono se, za razliku od okvira „komunikacijskog pamćenja“, unutar kojeg sjećanja na nedavnu prošlost ljudi dijele sa svojim suvremenicima i koje nestaje zajedno sa svojim nositeljima, pritom odnosi na sjećanja o događajima starijim od osamdeset godina – ili prije spomenute tri generacije (ibid.) – u što se mogu ubrojiti upravo događaji na koje bi spomenik trebao upućivati.

Spomenik brigadi *Granatieri di Sardegna* na riječkom groblju Kozala time ujedno postaje pokazateljem kako su, „u mjeri u kojoj sva društva ovise o pretpostavci da zajedničko iskustvo i sjećanje čine same temelje njihovih zajedničkih odnosa, institucije društva automatski (...) podešene tako da stvaraju zajedničko sjećanje – ili barem iluziju zajedničkog sjećanja“ (Young 2006:205).

6. ZAKLJUČAK

Spomenik brigadi *Granatieri di Sardegna* na riječkom groblju Kozala u ovom je radu bio predmetom studije slučaja kojom se problematizira utjecaj protoka vremena te društvenih i kulturnih promjena na funkcionalnost mjesta sjećanja. Proučavanjem literature o riječkoj

⁵⁴ „Pamćenje je život kojeg uvijek stvaraju žive ljudske skupine, te je stoga u stalnoj mijeni, otvoreno dijalektici sjećanja i amnezije, nesvjesno svojih redovnih iskrivljanja, podložno upotrebama i manipulacijama, dugotrajnim razdobljima latencije i iznenadnim oživljavanjima“ (Nora 2006:24).

prošlosti te postojećih izvora i tekstova o samome spomeniku, što je bio jedan od korištenih pristupa pri istraživanju, primjećuje se složenost prilika te različita historiografska tumačenja događaja uslijed kojih je spomenik podignut, kao i nedostatak konkretnih podataka o razlozima i datumu njegove gradnje. Analiza trenutnog stanja spomenika, u usporedbi s izvornim stanjem pomoću njegovih starih fotografija, ukazuje na izmjene njegovog početnog inventara tijekom vremena (uklanjanje natpisnih ploča, premještanje dijela posmrtnih ostataka vojnika na drugo mjesto) zbog čega danas djelomično zakazuje u komuniciranju svoje namjene. To je potvrdilo i kvalitativno istraživanje naracija o spomeniku, kojim se u slučaju dvoje pripadnika talijanske manjine, različitih generacija, životnog iskustva, znanja o povijesti i stavova o vlastitom identitetu, ukazuje na sličnosti u shvaćanju spomenika s obzirom na događaje iz riječke prošlosti. Ono se pritom može proglasiti pogrešnim ukoliko se prihvati tvrdnja kako spomenik nema nikakve veze s Gabrielem D'Annunzijem i događajima oko „Krvavog Božića“ 1920. godine, na čemu su kazivači inzistirali. Ipak, na temelju takvog shvaćanja, kao i uz činjenicu da ga određene talijanske institucije vlasti i manjinske udruge još uvijek povremeno komemoriraju, primjetno je kako spomenik i dalje ukazuje na talijanske žrtve Prvog svjetskog rata i neposrednog poraća, kao i na dramatične okolnosti uspostave talijanske vlasti u Rijeci, čime se sugerira kako s određenim promjenama značenja nastavlja ispunjavati ulogu mjesta sjećanja.

Groblje Kozala još uvijek poput arhiva čuva spomenike i grobove koji mogu poslužiti kao fizički primjeri dokaza o događajima zapisanima u povijesnim knjigama. Time se prostor groblja, zbog čitavog niza razloga, pokazuje poprilično otpornim na društvene, političke i ideološke promijene, u odnosu na preostali prostor grada, gdje su npr. izmjene imena ulica i trgova, kao i uklanjanja raznih spomenika, česti pokazatelji razrješavanja s prošlošću i uspostavljanja novih početaka (usp. Connerton 2004:11–21; Rihtman-Auguštin 2000). Osim povjesničarima i proučavateljima umjetnosti, groblje kao fizičko mjesto stoga predstavlja i pogodan teren za antropološka istraživanja problema društvenog sjećanja i s njima povezanim pitanjima identitetskog pozicioniranja (usp. Francis et al. 2002). S obzirom na brojne jezike i pisma koji su na natpisima nadgrobni spomenika ostali iza preminulih riječkih građana raznih narodnosti i vjeroispovijesti, davanjem prilike glasovima njihovih potomaka moglo bi se, uz pomoć istog mjesta, upozoriti na mnoga neriješena pitanja koja su se na prostoru grada tijekom izmjena ideologija estetski zatirala uklanjanjem spomeničkih dokaza o riječkoj multikulturalnoj i višenacionalnoj prošlosti.

S druge strane, kozalsko groblje može poslužiti i kao primjer relativne kratkotrajnosti pohrane sjećanja u spomenike, odnosno opasnosti od njihovog zanemarivanja i uklanjanja,

čime postaje prigodnim terenom za proučavanje procesa društvenog zaborava. Za razliku od nekih europskih groblja koja su mjerodavne institucije prepoznale kao mjesta koja je svim sredstvima važno očuvati, na groblju Kozala, usprkos tome što je kao kulturno-povijesna cjelina uvrštena u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske,⁵⁵ iz raznih razloga propadaju i nestaju mnogi grobovi i spomenici. Uzrok tome mogu biti nepredvidljive i izrazito destruktivne vremenske nepogode, poput nedavne ciklone „Teodor“, kada je uslijed pada stabala na spomenutom groblju uništen velik broj grobnica (usp. Brmalj i Hlača 2013). Ipak, značajniji su razlozi neprimjerenom održavanje spomenika čiji natpisi s godinama postupno blijede do neprepoznatljivosti, kao i prekopavanje starih grobnica radi stvaranja mjesta za nove ukope, čime se prema mišljenju nekih zabrinutih građana srlja prema „kulturocidu“ i „amneziji“ (usp. Glavan 2013).

Objedinjujući na jednom mjestu slojeve društvenih kretanja nekog područja tijekom vremena, prostor groblja kod živućih stanovnika potiče predodžbe o prošlosti te sjećanja na ljude i događaje koje nisu nužno sami upoznali, odnosno proživjeli. Spomenici nad grobovima s uklesanim imenima ili ugrađenim fotografijama preminulih pritom odaju dojam neupitne potvrde da su oni zaista postojali, živeći i umrijevši onako kako to kazuju priče ili povijesni zapisi. Posljedično, izmjenom ili potpunim uklanjanjem spomenika mijenja se i u groblje prvotno ugrađeni memorijski oblik, čime se zapravo otkriva prava dinamika pamćenja: kako bi se nešto uopće moglo upamtiti i potom prizvati u sjećanje, mnoge je druge stvari potrebno selekcijom ukloniti i zaboraviti (Assmann, A. 2010:107; usp. Williams 2006:41–43).

⁵⁵ Obavijest o tome, objavljena 18. rujna 2006., može se pronaći na stranici http://www.kd-kozala.hr/Download/2006/09/27/Groblje_Kozala.pdf (posjećeno 20.1.2014.).

7. LITERATURA

- ABU-LUGHOD, Lila. 1991. "Writing against culture". U *Recapturing anthropology: working in present*, ur. Richard G. Fox. Santa Fe: School of American Research Press, 466–479.
- ANTONIAZZO BOCCHINA, Anita. 1995. *Fiume – Il Cimitero di Cosala*. Padova: Ausilio Aldo Ausilio Editore in Padova.
- ASSMANN, Aleida. 2010. „Canon and Archive“. U *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning. Berlin – New York: De Gruyter, 97–108.
- ASSMANN, Jan. 2006. „Kultura sjećanja“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 47–78.
- ASSMANN, Jan. 2010. „Communicative and Cultural Memory“. U *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning. Berlin – New York: De Gruyter, 109–118.
- BRAUDEL, Ferdinand. 1980. *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- BRKLJAČIĆ, Maja i Sandra PRLENDA. 2006. „Zašto pamćenje i sjećanje?“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 9–18.
- CATALDI, Enzo. 1986. *Storia dei Granatieri di Sardegna*. Roma: Museo Storico dei Granatieri di Sardegna.
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- CONNERTON, Paul. 2009. *How Modernity Forgets*. New York: Cambridge University Press.
- CONNERTON, Paul. 2011. *The Spirit of Mourning – History, Memory and the Body*. New York: Cambridge University Press.
- ĐEKIĆ, Velid. 2006. *Volite li Rijeku?* Zagreb: VBZ.
- FERLAN, Iginio, ur. 2004. *Ricordo di Fiume*. Trieste: Associazione Giuliani nel Mondo.

- FOUCAULT, Michel. 2008. „O drugim prostorima“. *Vaseljena*. <http://vaseljena.blog.hr/2008/09/1625347413/michel-foucault.html> (pristup 28. 12. 2013.)
- FRANCIS, Dori, Leonie KELLAHER i Georgina NEOPHYTOU. 2002. „The Cemetery. A Site for the Construction of Memory, Identity, and Ethnicity“. U *Social Memory and History*, ur. J. J. Climo i M. G. Cattell. Oxford: Altamira Press, 95–110.
- GILLIS, John R. 2006. „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 169–195.
- GLAVOČIĆ, Daina. 2002a. „Centralno gradsko groblje Drenova“. U *Kozala. Monografija o riječkom komunalnom groblju i kulturi pokapanja u Rijeci, u povodu 130 godina vođenja njegovih knjiga ukopa*, ur. V. Đekić. Rijeka: Komunalno društvo Kozala d. o. o., 174–177.
- GLAVOČIĆ, Daina. 2002b. „Od prvih pokapanja u Rijeci do komunalnog groblja Kozala“. U *Kozala. Monografija o riječkom komunalnom groblju i kulturi pokapanja u Rijeci, u povodu 130 godina vođenja njegovih knjiga ukopa*, ur. V. Đekić. Rijeka: Komunalno društvo Kozala d. o. o., 14–27.
- GLAVOČIĆ, Daina. 2002c. „Planimetrijska uređenost groblja Kozala“. U *Kozala. Monografija o riječkom komunalnom groblju i kulturi pokapanja u Rijeci, u povodu 130 godina vođenja njegovih knjiga ukopa*, ur. V. Đekić. Rijeka: Komunalno društvo Kozala d. o. o., 30–53.
- HOBBSAWM, Eric. 2006. „Izmišljanje tradicije“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 137–150.
- HUGHES-HALLETT, Lucy. 2013. *The Pike: D'Annunzio: Poet, Seducer and Preacher of War*. London: Fourth Estate.
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata. 1995. „Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva“. *Narodna umjetnost*, vol. 32/2:165–182.
- JUGOSLAVENSKI LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD. 1977. *Opća enciklopedija*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

- MATANIĆ, Dubravko. 2012. „Problematika memorijske dimenzije gradskog groblja (na primjeru grada Rijeke i groblja Kozala)“. *Drugost – časopis za kulturalne studije*, vol. 4:43–55.
- MALATESTA, Leonardo. 2011. „Un protagonista dell'Impresa di Fiume: il maggiore Carlo Reina“. *Fiume – Rivista di studi Adriatici*, vol. 24/31:65–106.
- MATEJČIĆ, Radmila. 2007. *Kako čitati grad*. Rijeka: Adamić.
- MAYHEW, Tea. 2010. *Krvavi Božić 1920. – Riječka avantura Gabriela D'Annunzija*. Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog Primorja Rijeka
- MILLER, DeMond Shondell i Jason David RIVERA. 2006. „Hallowed Ground, Place, and Culture – The Cemetary and the Creation of Place“. *Space and Culture*, vol. 9/4:334–350.
- MORAVČEK, Goran. 2006. *Rijeka između mita i povijesti*. Rijeka: Adamić.
- MORAVČEK, Goran. 2009. „Pohod na Rijeku“. *Sušaćka revija*, vol. 68. <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=68&C=4> (posjećeno 3. 3. 2014).
- NORA, Pierre. 2006. „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 21–43.
- PEJIĆ, Bojana. „Jugoslavenski spomenici: umetnost i retorika moći“. U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur. Daniel Barmund i Christian Pfeifer. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst, 10–11.
- PAVLAKOVIĆ, Vjeran. „Osporavana historija i monumentalna prošlost“. U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur. Daniel Barmund i Christian Pfeifer. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst, 22–23.
- PEITLER-SELAKOV, Mirjana. „Memorijalna plastika u Srbiji od Balkanskih ratova do danas“. U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur. Daniel Barmund i Christian Pfeifer. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst, 14-15.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja. 2000. *Ulice moga grada: antropologija domaćeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- SPANNER, Vera. 2012. „Istrian Foibe – Culture of Rememberance and Italian Politics of Memory“. *Drugost – časopis za kulturalne studije*, vol. 4:11–19.

- TOŠEVA-KARPOWICZ, Ljubinka. 2007. *D'Annunzio u Rijeci – mitovi, politika i uloga masonerije*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- VERDERY, Katherine. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- WHITE, Hayden. 2004. „Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju“. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 36/2:621–635.
- WILLIAMS, Raymond. 2006. „Analiza kulture“. U *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, ur. Dean Duda. Zagreb: Disput, 35–38.
- WOOD, Nancy. 1999. *Vectors of Memory. Legacies of Trauma in Postwar Europe*. New York: Berg.
- YOUNG, James. 2006. „Tekstura sjećanja“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 199–216.

8. IZVORI

a) Novinski članci

- AV. 1995. „Omaggio del consolato ai Caduti italiani“. *La Voce del Popolo*, 2. studenog, br. 324:16.
- BRMALJ, Roni i Ljiljana HLAČA. 2013. „Milijunska šteta. Krš i lom na Kozali, oštećene grobnice tek treba prebrojati“. *Novi list*, 13. studenoga, br. 21553: 14-15.
- DEGHENGI, Daria i Silvano SILVANI. 2014. „Occorre dare pari dignità a tutte le vittime“. *La Voce del Popolo*, 5. siječanj, online izdanje, <http://www.editfiume.com/lavoce/politica/2703-occorre-dare-pari-dignit-a-tutte-le-vittime> (posjećeno 6.1.2014.).
- GLAVAN, Marinko. 2013. „Groblju Kozala prijete devastacija: Čvor Kozala je na samo 10 metara od zaštićenih mauzoleja“. *Novi list*, 12. kolovoza, online izdanje, <http://www.novilist.hr/Vijesti/Rijeka/Groblju-Kozala-prijete-devastacija-Cvor-Kozala-je-na-samo-10-metara-od-zasticenih-mauzoleja> (posjećeno 20.1.2014.).

HJ. 2008. „Messa nella Cripta di Cosala – Omaggio ai soldati italiani e ai fiumani che non ci sono più“. *La Voce del Popolo*, 3. studenog, br. 319:7.

HL. 2007. „Tradizionale appuntamento per Ognissanti – Messa e corona di fiori in onore dei defunti“. *La Voce del Popolo*, 2. studenog, br. 291:10.

PETRIĆ, Boris. 2013. „D'Annunzio nije bio fašist ...ali fašizam je bio danuncijevski“. *Jutarnji list*, 21. prosinac, br. 5536:72-73.

b) Internetske stranice

http://hr.wikipedia.org/wiki/Krvavi_Bo%C5%BEi%C4%87 (posjećeno 3. 3. 2014.)

http://it.wikipedia.org/wiki/Granatieri_di_Sardegna (posjećeno 2. 1. 2014.)

<http://www.cimeetrincee.it/granatieri.pdf> (posjećeno 2. 1. 2014.)

<http://www.fiume-rijeka.it/> (posjećeno 14. 1. 2014.)

http://www.frontedelpiave.info/public/modules/Fronte_del_Piave_article/Fronte_del_Piave_v_iew_article.php?id_a=400&app_12=397&app_13=400&sito=Fronte-del-Piave&titolo=Brigata-Granatieri (posjećeno 2. 1. 2014.)

<http://www.kd-kozala.hr/default.asp?ru=7&sid=&jezik=1> (posjećeno 28. 3. 2014.)

http://www.kd-kozala.hr/Download/2006/09/27/Groblje_Kozala.pdf (posjećeno 20. 1. 2014.)

http://www.leganazionale.it/index.php?option=com_content&view=section&id=8&Itemid=166 (posjećeno 7. 1. 2013.)

<http://www.monumentigrandeguerra.it/dett.aspx?ID=5&ReportUrl=http%3a%2f%2fwww.monumentigrandeguerra.it%2fricerca.aspx%3ftxtlibera%3dfiume> (posjećeno 8. 1. 2014.)

<http://xoomer.virgilio.it/histria/> (posjećeno 28. 12. 2013.)

<http://xoomer.virgilio.it/histria/citta/fiume/foto4.htm> (posjećeno 28. 12. 2013.)

c) Fotografije

Slika 1. Vojnici brigade *Granatieri di Sardegna* marširaju Rijekom (17. studeni 1918.). Ferlan 2004:49), Fig. 96, autor nepoznat.

Slika 2. „*Il commovente addio del popolo di Fiume alla Brigata Granatieri*“ – naslovnica milanskog tjednika *La Domenica del Corriere* s početka rujna 1919. koja prikazuje

emotivan oproštaj naroda Rijeke s grenadirskom brigadom.

http://digilander.libero.it/angs.roma/fiume_gra.jpg (preuzeto 27. 12. 2013.).

Slika 3. „*I sette Giurati di Ronchi*“ („Sedam zavjernika iz Ronchija“), časnici Druge pukovnije brigade *Granatieri di Sardegna*. http://www.fiume-rijeka.it/foto_arles/02_Fiume1918/imagepages/image8.htm (preuzeto 27. 12. 2013.), autor nepoznat.

Slika 4. Spomenik poginulima (*Il Monumento ai Caduti*) na nekadašnjem „Molo San Marco“, dar Venecije Rijeci iz rujna 1926. godine. Ferlan 2004:79, Fig. 154, autor nepoznat.

Slika 5. „*Fiume 30.X.1918 - Il proclama di annessione di Fiume alla Madre Patria l'Italia*“ – razglednica s fotografijom ploče s proglasom aneksije Rijeke „Majci Domovini Italiji“. http://istriadalmaziacards.com/html/pop_cart_dett.php?IDCart=82 (preuzeto 15. 1. 2014.), fotografirao Francesco Slocovich 1922. godine.

Slika 6. Fotografija spomenika grenadirima s početka 1920-ih godina.

<http://xoomer.virgilio.it/histria/citta/fiume/foto4.htm> (preuzeto 7. 1. 2014.), autor nepoznat, fotografirano prije 1922. godine.

Slika 7. Spomenik pripadnicima brigade *Granatieri di Sardegna* na riječkom groblju Kozala. Fotografirao Dubravko Matanić 2. 12. 2012.

Slika 8. Grb brigade *Granatieri di Sardegna* sa simbolom devetnaestostoljetne granate. <http://www.granatieridisardegna.it/brigatainglese.htm> (preuzeto 12. 1. 2014.).

Slika 9. Polaganje vijenaca i molitva ispred spomenika grenadirima, 1. studenog 1995. godine. Fotografirao Zlatko Majnarić, *La Voce del Popolo*, 2. studenog 1995., br.324:16.

Slika 10: Bataljun D'Annunzijeve *alpinaca* na liniji obrane kod kozalskog groblja tijekom „Krvavog Božića“ (razglednica).

<http://cartolinebologna.xoom.it/virgiliowizard/impresafiumana?SESS681c279894a018eef26a35c15d7be986=0e647a033ee3ff7e05cbed02ced378d1> (preuzeto 15. 1. 2014.), autor nepoznat, uredio Emiro Fantini.

Slika 11. Gabriele D'Annunzio klanja se poginulima tijekom „Krvavog Božića“ na riječkom groblju Kozala. http://www.fiume-rijeka.it/foto_arles/03_impresa_dannunziana/index_03.htm (preuzeto 12. 1. 2013.), autor nepoznat.

d) Kazivači

P. B. – muškarac, 80-ak godina, rođen i živi u Rijeci, umirovljeni novinar, pripadnik riječke talijanske manjine i član *esulske* organizacije *Libero Comune di Fiume in Esilio*.

V. B. – žena, 23 godine, rođena i živi u Rijeci, studentica, pripadnica riječke talijanske manjine.